

Experiëntiële psychotherapie door beeld- en begripsvorming

De hermeneutische invalshoek

Prof. Dr. R. Lubbers
Januari 2002

Inhoudsopgave

INHOUDSOPGAVE	2
VERANTWOORDING	5
I. DE VERHALENWERELD	6
1 WAAROM THERAPEUTISCHE AANDACHT VOOR VERHALEN?	7
1.1 <i>The world</i>	7
1.2 <i>Vrijplaats</i>	7
1.3 <i>Verwerkings- en handelingswijzen aanleren</i>	7
1.4 <i>Experiëntiële logica (Culler 1981)</i>	8
1.5 <i>De zin van 'spelen'</i>	8
1.6 <i>Spel en cultuuroverdracht</i>	9
2 COMMUNICATIE	10
2.1 <i>De sprong naar buiten</i>	10
2.2 <i>Beelden en begrippen met hun eigen 'wereld'</i>	11
2.3 <i>Taalspelen</i>	12
2.4 <i>De macht van de taal</i>	13
2.5 <i>Kunst en wetenschap</i>	14
2.6 <i>Zin en oorzakelijkheid</i>	15
2.7 <i>De narratieve werkelijkheid</i>	16
2.8 <i>Stoornissen</i>	17
3 MIMESIS; DE HISTORISCHE DIMENSIE VAN VERHALEN EN VERHALERS	18
3.1 <i>Kennis- en ervaringsoverdracht</i>	18
3.2 <i>Mimesis' meervoudigheid</i>	19
3.3 <i>Mimesis' verhaaltrant</i>	20
3.4 <i>Mimesis in het dagelijks leven</i>	20
3.5 <i>Mimesis' stagnatie; de blinde vlek</i>	21
3.6 <i>Traumatische ervaringen</i>	21
4 MYTHE	23
4.1 <i>Kennen en geloven</i>	23
4.2 <i>Rationele en experiëntiële (mythische) kaders</i>	24
4.3 <i>Tijdgebondenheid van mythen</i>	25
4.4 <i>Mythe-vorming</i>	25
4.5 <i>Waarheid van mythen, dromen en legenden</i>	27
4.6 <i>Conclusie</i>	28
5 DE LEEFWERELD ALS VERHALENWERELD	29
5.1 <i>Verhaal: mededeling van een visie op en een omgangswijze met de werkelijkheid</i>	29
5.2 <i>Betekenis en zin in het verhalend bestaan</i>	29
5.3 <i>Cultuurpersoon (Basic personality: Dufrenne 1953)</i>	30
5.4 <i>Het aanbod aan verhalen: wij en zij</i>	31
5.5 <i>Geloof en mythe</i>	31
5.6 <i>Eigentijdse verhalen</i>	32
5.7 <i>Het postmodernisme</i>	32

5.8	<i>Verhalen in actie: het verteluurtje</i>	34
5.9	<i>Stoornissen al dan niet bevestigd door verhalen</i>	34
5.10	<i>Eerste therapeutische opdracht: overleg</i>	36
6	VAN VERHALENKENNIS NAAR MENSENKENNIS.....	37
6.1	<i>Empathie</i>	37
6.2	<i>Beperkingen van het empathisch begrijpen</i>	37
6.3	<i>Maximaal begrip door talmoedische tekstuele transformaties: de pardes-formule</i>	39
6.4	<i>Interpretatie: de hermeneutische cirkel</i>	41
6.5	<i>Reflectie</i>	41
6.6	<i>Tweede therapeutische opdracht: strategie</i>	42
II.	HET SPEL	43
7	TRANSFORMATIE VAN DE WERKELIJKHEID IN HET SPEL.....	44
7.1	<i>Spelen: een functionele 'alsof realiteit'</i>	44
7.2	<i>Spelen: mijn werkelijkheid exploreren door dramatisering</i>	45
7.3	<i>Spelen: recreatie door 'make believe'</i>	45
7.4	<i>Functies van het spel</i>	45
7.5	<i>Dromen als spel-varianties op thema's van de verhalenwereld</i>	45
7.6	<i>Droom- en waakavonturen</i>	45
7.7	<i>De psychotherapeutische betekenis van dromen</i>	45
8	SPELTHERAPIE.....	45
8.1	<i>Spelen als actieve agens</i>	45
8.2	<i>Derde therapeutische opdracht: verbeelding</i>	45
8.3	<i>De cliënt: hero with a face of his own (naar Campbell 1949)</i>	45
8.4	<i>Vrij en geleid spel</i>	45
8.5	<i>Medium en leeftijd</i>	45
8.6	<i>De stoornis (distorsie) als disfunctionele keten</i>	45
8.7	<i>Correctie van storingsketens 'as generalized knowledge about a sequence of events'</i>	45
8.8	<i>De beïnvloeding van disfunctionele ketens</i>	45
8.9	<i>Voorwaarden</i>	45
8.10	<i>Voltooiing</i>	45
8.11	<i>Vierde therapeutische opdracht: herstel</i>	45
8.12	<i>Vijfde therapeutische opdracht: nazorg</i>	45
8.13	<i>Hermeneutische correctie met de pardes-formule</i>	45
8.14	<i>Mevrouw P</i>	45
8.15	<i>Een psychoanalytische droomanalyse</i>	45
8.16	<i>De hermeneutische analyse door tekstuele transformatie met de pardes-formule</i>	45
8.17	<i>Andere hermeneutische formuleringen</i>	45
III.	DE PRAKTIJK	45
9	CORRECTIE VAN GEESTELIJKE STOORNISSEN.....	45
9.1	<i>Indicatie</i>	45
9.2	<i>Overkoepeling binnen de hermeneutische cirkel (6.4)</i>	45
9.3	<i>Toepassing eerste therapeutische opdracht: overleg (5.10)</i>	45
9.4	<i>Toepassing tweede therapeutische opdracht: strategie (6.5)</i>	45

9.5	<i>Toepassing derde therapeutische opdracht: verbeelding (8.3)</i>	45
9.6	<i>Toepassing vierde therapeutische opdracht: herstel (8.11)</i>	45
9.7	<i>Toepassing vijfde therapeutische opdracht: Nazorg (8.12)</i>	45
9.8	<i>Toepassing zesde therapeutische opdracht: empirisch onderzoek</i>	45
IV.	ERVARINGEN VAN CLIËNTEN	45
V.	LITERATUUR	45

Verantwoording

De hermeneutische visie op psychotherapie bestaat uit verwoorde inzichten in hoe het met mensen is gesteld en hoe deskundigen hen terzijde kunnen staan. Want niet alleen menselijke producten zoals wetenschapsopvattingen van toen en nu, maar ook verlangens en geheime wensen, angst en onzekerheid, onmacht en ingeslepen patronen kunnen onderwerp van hermeneutische verheldering, ondersteuning en correctie zijn.

Het bezwaar tegen de methodisch-wetenschappelijke bewerking daarvan, zoals de hermeneutiek beoogt, kan leiden tot een uitsluitend exacte wetenschapsbeoefening met geoperationaliseerde begrippen en hypothesen. De hermeneutiek volgt een andere weg. Die van het onderzoek naar denk- en communicatiewijzen door alle tijden en culturen heen.

Die Hermeneutik reflektiert auf ein Verstehen, d.h. sie überprüft die Ansprüche und die Angemessenheit bestimmter Methoden - ohne selbst dem transparenten Ideal einer Methode an- zuhängen. (Boehm, 1978:444)

Deze studie betreft dan ook de hermeneutiek van de verstandhouding, in het bijzonder toegepast op psychotherapie. Andere geldig geachte wetenschapsopvattingen, worden daarin hernomen als 'artefacten' die op hun beurt hermeneutische bezinning behoeven om hun plaats en functie in de hulpverleningscultuur optimaal in te nemen.

Pas als hun vertegenwoordigers hun opvattingen als eigentijdse wetenschappelijke ontwikkelingen relativeren, kunnen zij deelnemen aan de hermeneutische cirkelgang van de altijd in ontwikkeling -en nimmer voltooide¹- wetenschapsbeoefening op het terrein van de hulpverlening.

Dit geschrift is als volgt samengesteld:

- I. De verhalenwereld
Verwoording van het bestaan om zicht te krijgen op de therapeutische beïnvloeding ervan.
- II. Het spel
De functie van spelen voor herstel van verstoord leven.
- III. De therapeutische praktijk in hermeneutische perspectief
- IV. Ervaringen van cliënten
- V. Literatuur

Om praktische redenen werd gebruik gemaakt van citaten voor verwijzing naar verdergaande explicatie van de behandelde onderwerpen.

---

¹ Zoals iedere hermeneutische bijdrage is ook de huidige voorlopig.

I. De verhalenwereld

Verwoording van het bestaan om zicht te krijgen op de therapeutische beïnvloeding ervan.

Vertrouwd leven is op kennen en geloven gebaseerd.

Psychotherapeuten moeten mensen terzijde staan om vanuit hun werkelijkheidsconcept met zijn eigen zingevingsrepertoire een zinvol leven op te bouwen (Lubbers 1985).

Ingewikkeld, zo'n eigen werkelijkheidsconcept met zijn spelalternatieven. Het is niet overbodig daar even bij stil te staan om te bezien hoe mensen zich ken- en corrigeerbaar kunnen maken.

1 Waarom therapeutische aandacht voor verhalen?

In het volgende wordt het verband tussen spel en werkelijkheid behandeld om ervaringen verhalend te verwerken.

1.1 The world

Becoming human is... learning to understand and to be able to tell 'stories'.

(Foulkes 1985:202)

'Storing', opslaan van ervaring, berust op verwerking van de individueel doorleefde werkelijkheid. Daaruit komen alle verhalen met hun eigen thematiek, scripts, taalverbanden en logische structuren voort (Johnson 1987). Vandaar ook dat er even zoveel levensverhalen als mensen zijn.

Hoe kom ik aan voeding? Hoe verzet ik mij tegen vijandschap? Hoe moet ik mijn wereld inrichten om rustig, tevreden en ongestoord te leven?

Steeds moeten er eigen ervaringen verwerkt, nieuwe verwerkings- en handelingswijzen aangeleerd, nieuwe verhalen eigen gemaakt worden.

Soms echter kunnen mensen niet op verhaal komen en dan moet er geholpen worden. Hermeneutische psychotherapie biedt nieuwe verhalen als werkelijkheidsmodellen met nieuwe verwerkings- en handelingswijzen aan om 'storingsproblemen' op te lossen.

1.2 Vrijplaats

Daar is een eigen ruimte -een vrijplaats- voor nodig, waar mensen uit hun dagelijkse besognes terug kunnen treden, om de werkelijkheid waarin zij leven onder ogen te zien.

Een psychotherapeut kan zo'n vrijplaats voor bezinning bieden door de niet verplichtende abstinente bejegening (Ruppe van der Voort 1981) waarin hij/zij afziet van zichzelf om uitsluitend ten dienste van de ander te staan.

1.3 Verwerkings- en handelingswijzen aanleren

Omgangswijzen ontstaan in het spanningsveld tussen mens en wereld.

Je vlucht voor gevaar. Je weigert te eten om pressie op je omgeving uit te oefenen.

De scripts daarvan zijn aangeleerd en/of worden door 'trial and error' verkregen. Soms zijn ze toe aan verandering. Therapeuten kunnen daarbij helpen.

De angst voor honden kun je overwinnen door te zien hoe anderen ermee optrekken, of door les te nemen bij een hondenkenner.

Handig aan je trekken komen, zonder ernstig letsel te krijgen, gaat niet altijd vanzelf.

Een instructeur (leraar, therapeut) kan je dat leren.

Doen-alsof-spelen (Games of make believe)

Het is ook mogelijk spelenderwijs nieuwe experiëntiële kennis en nieuwe gedragswijzen in 'Games of make believe' (Walton 1990:272 e.v.) te ontdekken en aan te leren.

'Games of make believe' zijn dramatische vertolkingen van de experiëntiële werkelijkheid in een droom (States 1993), een fantasie of een spel (Huizinga 1938), een sprookje, legende, mythe, of geloof (Campbell 1987), een kunstwerk (Gadamer 1986) of in de vele andere vormen waarin mensen hun eigen wereld in beeld kunnen brengen.

Games of make believe zijn leerzaam omdat zij, gedreven door het verlangen naar waarheid, overzicht bieden en orde scheppen volgens de eigen, de experiëntiële, logica van een verhaal.

Therapeuten zouden de taal daarvan direct, zonder te duiden, moeten verstaan om hun curatieve arbeid te verrichten.

1.4 Experiëntiële logica (Culler 1981)

Experiëntiële logica hoort niet bij denken (cognitie) maar bij voelen (intuïtie). Zij betreft niet het algemene, maar het eigene van wat jou en wat jouw leven beroert. 'Your logic' in Adlers termen (Slavik 1994).

Het is logisch dat je geen zin hebt om naar een komische film te kijken als je zorgen hebt.

Het is vanzelfsprekend dat je als gezin voor elkaar opkomt.

De laatste honderd meter van de wedloop lijken soms veel langer te zijn dan de eerste negentien honderd. Cognitief weet je wel beter, maar je gevoel zegt anders.

Kinderen die wat op hun kerfstok hebben en die geloven in Sinterklaas, kunnen niet altijd rustig slapen. Dit is bekend bij ieder die de experiëntiële logica van de sinterklaasmythe kent en die van daaruit 'gestoorde kinderen' terzijde wil staan bij de correctie van hun angst.

1.5 De zin van 'spelen'

Sinterklaas is slechts een van de van de vele mythische verhalen (Campbell 1987) waarin kinderen vast kunnen lopen. Therapeuten moeten deze verhalen kennen om hun cliënten van misvattingen te verlossen en hen nieuwe experiëntiële kennis en nieuwe omgangswijzen over te dragen.

Ook dromende, fantaserende en spelende kleine en grote mensen zijn in de dagelijkse omgang verhalen op zichzelf. Het waarom en waartoe daarvan blijft vaak verborgen. In hun 'games of make believe' echter, tonen zij inhoudelijk in welke drama's (welke verwerkingswijzen van ervaringen) zij gevangen zijn.

Een observator kan angst en afweer voor een hondje constateren zonder dat hij het verhaal erachter kent.

Hij kan de betrokkene vragen waarom hij/zij bang is, maar dat weten vele angstige mensen zelf ook niet.

Het verhaal erachter, dat de angst meeleefbaar maakt, vraagt om demonstratie in 'games of make believe'.

Grote en kleine mensen moeten correct leren spelen. Zo krijgen zij ongemerkt nieuwe verwerkingswijzen met andere 'storings-principles' (Johnson 1987) aangereikt, die de angst voor zwarte pieten doen verdwijnen.

Je bent bang dat je van Sinterklaas de zak krijgt. Deze angst verdwijnt misschien als je de verhalen van de echte sint, de heilige Nicolas, hebt gehoord.

1.6 Spel en cultuuroverdracht

De Nederlander Huizinga is nationaal en internationaal aanvaard als grondlegger van het denken over het spel.

Het spel ligt in zijn visie ten grondslag aan de mimetische functie van de cultuur in alle verscheidenheid¹

En mensen die zich vele verhalen hebben eigen gemaakt hebben, zijn niet voor één gat te vangen.

---

¹ In het vervolg gebruiken we de term *spel* in de volle omvang door er alle 'games of make believe' onder te brengen (1:2).

2 Communicatie

Van Novalis komt de uitspraak: 'De zetel van de ziel is daar waar de uiterlijke en de innerlijke wereld elkaar ontmoeten' (Citaat Huizinga 1938).

Als het mogelijk is invloed op deze ontmoeting uit te oefenen, welke middelen staan er dan ten dienste?

2.1 De sprong naar buiten

Als mens en wereld elkaar raken, ontstaat de sensatie als zintuiglijke impressie. Deze vindt zijn oorsprong niet in de wereld of in de mens zelf, maar in de communicatie die mens en wereld verbindt.

Communicatie ligt aan de basis van de verhalenwereld, de narratieve werkelijkheid, waar naar plaats, tijd en cultuur een verschillende inhoud aan wordt gegeven.

In de sensatie schept de mensheid telkens weer haar uitdrukking van het bestaande, een tweede gedicht naast dat der natuur en er zijn evenveel dichters als er mensen zijn (Huizinga 1938:6).

2.1.1 De Sensatie

Sensaties kunnen alle kleuren van de regenboog vertonen en prettig, angstig, saai, smakelijk zijn. Ze behoeven ook niet gerealiseerd (ervaren) te worden, om zicht op de wereld te bieden en de toon te zetten voor de gestemdheid. Soms blijven zij als hebbelikheden, kwaliteiten van het onverwoorde en ondoordachte 'te moede zijn', aan mensen gehecht zonder dat deze er weet van hebben en dan begrijpen ze zichzelf niet meer.

'Ik geloof dat ik depressief aan het worden ben!'

Zo'n (ont)stemming duurt voort tot er zicht op komt en de subject- en objectzijde (hun affectief en mundaan correlaat) herkend worden¹. Maar sommige sensaties gaan als aandoeeningen zo ver en ze reiken zo diep dat een slechte zin het toch weer wint.

De objectzijde vergeten

Als je je niet lekker voelt, kijk je toch anders tegen een wandeling aan, dan wanneer het je voor de wind gaat. Je wordt er mopperig door en je realiseert je niet altijd, dat jouw slechte zin te maken heeft met de ruzie aan het ontbijt.

---

¹ Het mundaan correlaat betreft de objectzijde, de indruk van buiten, terwijl de ontvangst ervan de subjectzijde vertegenwoordigt, die in het affectief correlaat tot uitdrukking komt. Persoonlijke stellingname voegt daar een derde correlaat aan toe, het personale (Lubbers, 1988).

De subjectzijde vergeten

'De dag van vandaag is weer hetzelfde als die van gisteren. Nooit gebeurt er iets nieuws. Is het dan een wonder dat ik me kapot verveel', zegt de man die bij de pakken neer zit en zijn sensaties passief over zich heen laat komen.

Speciale aandacht ervoor kan tot zicht en correctie leiden op hoe het met mensen is gesteld.

'Die te zware maaltijd zit met dwars. Daarom ben ik aan het mopperen.'

'Je vergist je, je had al eerder een slechte zin!'

2.2 Beelden en begrippen met hun eigen 'wereld'

2.2.1 De waarneming

Beelden zijn producties (presentaties) waarin ervaringen uitgedrukt en herkenbaar gemaakt worden. 'Prompters' noemt Walton (1990) vormsels als speelgoed, schilderijen en andere figuraties, die geen taal behoeven om duidelijk te zijn.

De kennis van zulke 'vanzelfsprekendheden' is direct in het eigen 'hier-en-nu' leven van de 'hier-en-nu' cultuur gegeven.

Auto's en parkeermeters zijn in onze cultuur 'prompters'. Dat waren ze niet voor de mensen van de zeventiende eeuw. Toen waren galg en rad vanzelfsprekend.

Beeldvorming berust op ervaringen met hun eigen intrinsieke verbanden (waarom en waartoe), die elkaar ondersteunen. Daardoor krijgt de waarnemingsinhoud zinnig gestalte in de wereld.

Maar niet alle ervaringen zijn zo vanzelfsprekend als Waltons prompters. Soms vragen ze om nadere interpretatie.

Ik zie iets voor mij dat ik niet herken en in gespannen verwachting kijk ik toe. Plots meen ik het te herkennen: het is een auto, een spookrijder die op mij afkomt.

Even daarna verandert de indruk. Het is 'slechts' een aanhanger aan de kant van de weg.

Die spookrijder is geen uit de lucht gegrepen fantasie, maar berust op beeldvorming, door (foute) interpretatie van sensaties.

Zo kunnen dezelfde sensaties tot velerlei beeldvorming aanleiding geven, die bij nader toezien niet waar en slechts 'verbeelding' zijn, omdat ze niet door nieuwe indrukken bevestigd worden.

De ervaring wordt voltooid door verwoording die begripsmatig zekerheid biedt. 'Het is een aanhanger aan de kant van de weg.'

Beeldvorming gaat dan ook aan begripsvorming vooraf (Boehm 1978).

2.2.2 Begrippen en taalverbanden

Begrippen zijn producties (tekens) waardoor sensaties ken-, benoem- en hanteerbaar zijn.

Sein das verstanden werden kann, ist Sprache. (Gadamer 1975:XXI)

Begripsvorming leidt tot naamgeving aan wat zich in de ervaring toont. Daardoor worden ervaringsinhouden gecodeerd en in systeem gebracht.

Een verzamelaar van munten zal ze naar land en jaar ordenen en iemand die vogelplaatjes spaart ziet in een briefje van honderd misschien een afbeelding van zijn lievelingsdier. Vrij van de algemene betekenis zijn ook verzamelaars niet.

Het is 'zonde' om een briefje van honderd in je vogelalbum te plakken en bij een muntverzameling moet je toch ook rekening houden met de waarde van het geldstuk als antiquiteit.

Omdat de taal vele taalspelen (linguïstische kaders met intrinsieke verbanden) kent, bestaan er naast het gedicht der natuur, waarvan Huizinga spreekt, evenzovele algemene opties op de werkelijkheid als er talen zijn. Achter die opties verbergt zich de eigentijdse levensbeschouwing omdat zij alleen benoemen wat de belangstelling heeft.

Er bestaan in onze taal kruiden en onkruiden, dieren en ondieren, mensen en onmensen. Onkruiden krijgen geen plaats in het jargon van een tijd en ze worden niet van namen voorzien. Een kruidenkundige denkt er anders over. Maar die heeft zijn eigen vocabulaire.

2.3 Taalspelen

Von Humboldt bracht de verschillende wijzen van verwoording van de werkelijkheid en de invloed daarvan op de culturele ontwikkeling reeds in 1836 aan het licht.

Foucault (1966) heeft zich erover verbaasd dat mensen in onderscheiden historische periodes zo sterk verschillende taalsystemen hebben gebruikt om ordening in hun ervaringen te brengen.

Kuhn (1970), van huis uit een natuurkundige, zag aan de basis van tijd en taal een paradigma liggen, dat eigentijdse betekenisvolle samenhangen ontsluit. Hij leerde dat paradigmawisseling tot nieuwe begripsvorming leidt, die op haar beurt een ander zicht op de werkelijkheid geeft.

Vroeger werden slechte oogsten aan heksen geweten. Nu houdt men het klimaat wel eens verantwoordelijk.

Hayakawa (1966) heeft de taal van de moderne tijd een nuts- en belangentaal genoemd.

De koe is het deel van de levende have op de boerderij, die melk, vlees en leer produceert en schapjes zijn er voor de wol. Meer hoeft je er niet van te weten, want in het open veld kom je ze niet meer tegen.

Om overzicht van je geld te krijgen, is het nodig de guldens, de kwartjes en de dubbeltjes bij elkaar te leggen. Dan kun je gemakkelijk optellen hoeveel je hebt.

De kaders die objecten overzichtelijk maken worden afgeleid van de taalspelen waarbinnen mensen hun ervaringen ordenen.

Vrijblijvend zijn deze niet. Integendeel; het wordt niemand in dank afgenomen als hij andere dan de gebruikelijke (linguïstische) indelingscategorieën hanteert en zich eraan gedraagt.

Allochtonen spreken anders, denken anders, voelen anders, lopen anders. Ze kennen de geldende spelregels niet, wat tot misverstand kan leiden en daardoor irriteren ze kortzichtige autochtonen.

Pas als deze vreemdelingen lang in een land wonen en zich er de taal van hebben eigen gemaakt, worden ze landgenoten met een ander kleurtje.

Het zelfstandig-'naam'-woord als etiket

Het logocentrisme (Boehm 1978) heeft de taal oppermachtig gemaakt. Want alleen de betekenis die de taal geeft wordt erdoor geduld en krijgt waarheidsgehalte.

Dit maakt ervaringen ogenschijnlijk vast en zeker, maar het leidt er ook toe, dat er veel onverstaanbaar, onhanteerbaar en incommunicabel blijft. De wetenschappelijke taal scoort in dit verband de hoogste ogen.

In de westerse culturen die (in tegenstelling tot de oorspronkelijke Afrikaanse) optimaal logo-centrisch zijn, is men dan ook geneigd te denken dat iets bekend is, als het een naam heeft gekregen en zijn plaats binnen de eigentijdse kaders van een taalspel heeft gevonden. Daardoor echter wordt de werkelijkheid gereduceerd tot wat binnen het systeem (het taalspel van een tijd) past.

Begrippen geven alleen een naam aan ervaringen om ze herkenbaar binnen het kennis- en ervaringscircuit van de eigen tijd te plaatsen. Meer dan pragmatisch is hun betekenis dan ook niet.

2.4 De macht van de taal

Terwijl nu de taal in het gewone leven (de omgangstaal), als praktisch en algemeen gangbaar instrument, het beeldkarakter van alle bewoording doet afslijten, en een schijnbaar logische zelfstandigheid aanneemt, blijft de poëzie het beeldend karakter van de taal opzettelijk cultiveren. (Huizinga 1939:191).

Dan gaan woord en beeld, vorm en inhoud, cognitie en gevoel, veiligheid en vertrouwdheid uiteen en vervreemden mensen van elkaar en van zichzelf.

Maar achter iedere uitdrukking van het abstracte (de logos) ligt toch het verhalend menselijk ervaren (de mythos).

Omgangstaal en poëzie zijn als een rivaliserende tweeling aan elkaar gehecht.

Als in het normale leven beeld en begrip complementair zijn, is het bekende ook vertrouwd. In het verstoorde leven vallen beeld en begrip uiteen. Dan klopt de taal niet langer met eigen ervaringen en verliest het leven zijn vanzelfsprekendheid.

Nieuwe beeldvorming en verwoording zijn dan nodig om beeld en begrip op elkaar af te stemmen. Dat is mogelijk in een therapie die de experiëntiële werkelijkheid met 'games of make believe' onderzoekt en communicabel maakt.

'Ze kunnen wel zeggen dat honden niet gevaarlijk zijn, maar je moet maar eens kijken hoe dat beest me gebeten heeft! Wat ze zeggen is niet betrouwbaar, ik kan me er dan ook niet op verlaten.'

2.5 Kunst en wetenschap

Kunst betreft 'die Grundmöglichkeit des Menschen seinen Weltbezug sichtbar zu machen' (Biemel 1968:237) en de ervaren 'waarheid' van het experiëntiële leven beeldend tot uitdrukking te brengen.

2.5.1 Kunst

Was man eigentlich an einem Kunstwerk erfährt und worauf man gerichtet ist, ist vielmehr, wie wahr er ist, d.h. wie sehr man etwas und sich selbst darin erkennt und wiedererkennt. (Gadamer 1975:109).

Kunstenars nodigen uit om mee te leven met het drama dat zij in metaforen nabij brengen. (Biemels 'Das Walten der Nähe')

A metaphor, in this 'experiential' sense, is a process by which we understand and structure one domain of experience in terms of another domain of a different kind. (Johnson 1987:15)

Een uitvoering in een theater, een boek, een schilderij of een muziekstuk kan gaan over hemel en hel, goden en duivels, die niet 'echt' bestaan. Maar als metafoor, als verbeelding bedoelen zulke 'verdichtels' getrouwe afspiegelingen van de experiëntiële werkelijkheid te zijn.

Er zijn 'prompters' (Walton 1990) nodig om beelden 'as experiential projections of the preconceptual level of our understanding (Johnson 1987:15) te gebruiken.

In het theater wordt de toeschouwer uitgenodigd om mee te leven met het drama, dat zich op het toneel voltrekt.

Zo worden ook wij uitgenodigd om mee te leven in de wereld die de roman, als geloofwaardige vertolking van de menselijke werkelijkheid, aanbiedt (Buytendijk 1962:38), of die een schilderij toont.

Ook in het dagelijks leven vertelt men zijn verhalen om medeleven mogelijk te maken. Daar verwijt men elkaar 'drama's te maken' wanneer ervaringen met al te veel ophef of met een vals accent verteld worden.

De vele gedaantes waarin de werkelijkheid zich in het werk van kunstenaars en 'gewone spelende mensen' toont, zijn exemplarisch voor waar het in de experiëntiële werkelijkheid om gaat.

'Alle kunsten proberen te komen tot esthetische beelding van de verhouding tussen het individuele en het universele, het subjectieve en het objectieve, het omvattende en het omvatte, geest en natuur: dus, alle kunsten zijn zonder uitzondering beeldend. De abstracte kunst is, in tegenstelling tot de concrete, uitdrukking van het universele in ons', meent Mondrian (1920:4).

2.5.2 Wetenschap

Door af te zien van het eigene van ervaringen is het mogelijk de regen, de tijd en het huis op zichzelf als objecten te beschouwen en ze los van hun verhalende context te maken.

Daardoor kunnen 'objectieve feiten, ontdaan van subjectiviteit' verzameld worden om er een empirische (cognitieve) wetenschap op te bouwen met causale verbanden.

Los dus van aandoeningen, ervaringen en (zin)verbanden binnen de experiëntiële werkelijkheid.

Auto's, verwarmingsinstallaties en lampen verliezen hun betekenis als er geen mensen zouden zijn die er zin in zien, dat wil zeggen er bedoelingen mee hebben.

De wetenschap bedient zich dan ook van een begrippentaal, waarin de werkelijkheid zich spiegelt voor zover die ken- en controleerbaar is. Daarin ligt niet alleen het waarnemingsobject vast, ook de wijze van waarnemen wordt door de wetenschappelijke methodologie in strikte banen geleid. Dit kennen wordt op de universiteit, niet in het theater geleerd. De boeken zijn daar studieboeken en tekeningen kunnen hoogstens modellen voorstellen. Maar als studenten of docenten vermoeid raken van het gecijfer, willen ze misschien een praatje maken of koffie drinken. Dan doet de zin (het waarom en waartoe) opnieuw zijn entree.

2.6 Zin en oorzakelijkheid

Begrippen maken mensen wegwijs. Ze horen als een plattegrond bij het logisch bestel, waardoor mensen weten waar ze zich bevinden en wat daaraan te weten valt.

'Dat vreemde geluid, dat je hoort, is de gierende wind. Daar hoef je niet bang voor te zijn! Besteed er maar geen aandacht aan. Het kan geen kwaad!'

Maar die kennis krijgt pas betekenis als zij **zinnig** gebruikt wordt.

'Dat kunnen ze wel zeggen en ze zullen het ook wel goed bedoelen, maar als ik er nou toch bang voor ben, omdat het voor mij de stem van Zwarte Piet is?'

Bekend en vertrouwd

Een ervaring is **bekend** als zijn inhoud binnen een begrippenkader past en daardoor verklaard wordt. Dan weten mensen wat zij ervaren, begrijpen zij wat er aan de hand is en kunnen zij er op eigentijdse wijze mee omgaan. Althans, als het gevoel niet in de weg zit.

Een ervaring is **vertrouwd** als zijn inhoud veilig geworden is en geen nare bijgedachten oproept.

Causes and Reasons verhouden zich tot elkaar als: Science and hermeneutics (Wallerstein 1986:420).

'De gierende wind maakt dat ik lekker weg kan dromen!'

Als een taal echter tot nut en belang is gereduceerd komen zin en vertrouwen in geding. Dan wordt mensen wellicht een lang leven beschoren, maar is het eeuwige leven niet aan hen voorbehouden.

2.7 De narratieve werkelijkheid

Door verwerking (verwoording en verbeelding) worden sensaties en ervaringen, opnieuw getransformeerd.

Nu tot elementen van het zingevingsrepertoire, het werkelijkheidsconcept van de verhalenwereld.

Een verhaal is opgebouwd uit ervaringen en hun verbanden, die mensen er zelf in hebben gelegd. En omdat alles in het bestaan met alles te maken heeft, vormen zij gezamenlijk de ervaringswereld, door Walton (1990) 'Story world' geheten.

Een verhaal is begrijpelijk voor mensen, die bekend zijn met verwoorde ervaringen van de regen en haar gevolgen, waardoor ze de bus kunnen nemen om droog en op tijd thuis te komen.

De verbanden ertussen zijn niet altijd zo helder als de bovenstaande. Ze hebben soms een mimetische oorsprong waardoor ze alleen inzichtelijk zijn voor hen die hun achtergrond delen.

'Waarom voor het eten de handen vouwen en een kruisje slaan', kunnen kinderen en 'andersdenkenden' zich afvragen als ze bij gelovige mensen eten.

2.8 Stoornissen

De menselijke werkelijkheid bestaat uit een netwerk van sensaties, ervaringen en hun verbanden die gezamenlijk tot het werkelijkheidsconcept leiden van waaruit zij leven.

Het is deze werkelijkheid waarmee therapeuten te maken hebben als het leven is verstoord.

Soms ligt een stoornis op het niveau van sensatieverwerking, waardoor er objectloze gevoelens en gevoelsarmoede ontstaan.

Stoornissen kunnen ook berusten op verkeerd begrip en daardoor tot disfunctioneel gedrag leiden.

Het kan ook zijn dat er in een taalspel geen woorden en verbanden zijn om ervaringen te verwoorden. Dan staan de betrokkenen met de mond vol tanden en kan er van taalgemeenschap geen sprake zijn.

Eveneens is het mogelijk dat het handelingsrepertoire tekortschiet om treffend op gebeurtenissen te reageren. De impasse die dan door onmacht ontstaat vraagt om het aanleren van nieuwe handelingsmethodes en -technieken.

Psychotherapie heeft tot taak het leven veiligheid en vertrouwde te bieden en moet daarom corrigerend optreden als de basiszekerheid is verstoord.

De therapeut gebruikt daartoe zijn wetenschappelijke methodes (causes), waarin aan de hermeneutiek (reasons) het zinduidend verstaan is toevertrouwd.

3 Mimesis; De historische dimensie van verhalen en verhalers

Kennis en ervaring door beeld- en begripsvorming ontstaan door eigen exploratie, door te leren van anderen en door te studeren. Maar een coherente visie komt er door de veelheid van informanten met eigen opvattingen en misvattingen niet altijd.

Zouden psychotherapeuten kennis- en ervaringsmanco's kunnen herkennen en corrigeren, zonder aandacht te schenken aan het mimetisch proces, dat debet is aan de vele onvolkomenheden?

3.1 Kennis- en ervaringsoverdracht

Mensen zijn niet hetzelfde. Daarom is het moeilijk algemene uitspraken over hen als persoon te doen. De opdrachten waarmee ze te maken krijgen zijn wel hetzelfde. Over de omgang daarmee kunnen generaliserende uitspraken worden gedaan.

Iedereen moet eten, zich kleden, huisvesting vinden en leren om zich voor anderen verstaanbaar te maken. Iedereen doet dat vanuit zijn individuele inzet, met eigen vermogens en onvermogens. Maar het werk dient gedaan te worden, het lijf vraagt om verzorging en het aanleren van de taal is ieders opdracht. Hoe dat moet, dat leer je van elkaar.

Mensen verrijken zich met kennis en kunde van anderen door samen met hen op te trekken, hen na te volgen en hun werken te bestuderen. De wet (de noodzaak) tot meedoen, volgen en studeren, wordt door de samenleving gesteld.

De term 'mimesis' die in de oudheid aan kennis- en evaringsoverdracht is gegeven, wordt meestal met 'nabootsing' (namaken, nadoen, weergeven) vertaald.

Je kunt een taal voor jezelf ontwikkelen, maar als alleen jij die gebruikt is zij als communicatiemiddel zinloos.

Je kunt boeken en andere geschriften lezen, maar dan leer je geen auto's repareren.

Je kunt ook een huis bouwen voor jezelf en je eigen verkeersregels maken. Maar als je dit in je eentje doet, kom je onherroepelijk in strijd met de moderne regelgeving.

Mensen leggen, behalve wat er te zien en te ervaren is, ook zichzelf in hun ervaringen. Ze kunnen wel imitaties maken, of 'net doen alsof'. Maar wat zo gereproduceerd wordt, is slechts een persoonlijk visie op de werkelijkheid en nooit de werkelijkheid zelf. Die visie dragen zij dan aan anderen over tijdens het mimetisch proces.

Als beeld kan het een getrouwe afspiegeling zijn van het verbeelde, maar wat erin tot uitdrukking komt is toch afhankelijk van de persoonlijke kijk, het perspectief, van de maker en mag daar dus niet los van worden gezien.

Zelfs de fotograaf legt zichzelf in de plaatjes die hij schiet, door bijvoorbeeld te kiezen voor een bepaalde invalshoek of een manier van belichten.

3.2 Mimesis' meervoudigheid

Ervaringen staan niet op zichzelf. Ze zijn het aanschouwbare en meeleefbare residu van het drama (de samenhangende aangrijpende gebeurtenissen) waarin een mens betrokken is en zij zijn daar de metaforen van.

De glimlach van Mona Lisa is intrigerend door het leven dat zich erachter verbergt. Toch is dit beroemde schilderij slechts het mimetisch personaal correlaat (Lubbers 1988:80) van het drama waarin deze vrouw, gezien door de ogen van de kunstenaar, was betrokken.

Mimesis berust dus niet op algemene maar op individuele nabootsing, waardoor de werkelijkheid zich in persoonlijke visies (net zoveel als er mensen zijn) vermenigvuldigt. Onveranderlijke kennis ontstaat pas als mensen hun ervaringen op de werkelijkheid projecteren en die dwingend opleggen.

'De aarde is het centrum van het heelal', meende de kerk. 'Daaraan kan en mag niet getwijfeld worden, op straffe van excommunicatie!'

'De wereld bestaat uit oplichters', denkt de wantrouwige en berooide mens. 'Vertrouw daarom zelfs je eigen vader niet!'

Gebeurtenissen worden door persoonlijke verwerking gefilterd- en met elkaar in verband gebracht.

Het verband tussen regen en rokende schoorstenen is ver te zoeken, tot ze in het leven een functie krijgen. 'Koud die regen buiten, lekker warm thuis waar de schoorsteen rookt!'

Het gaat in de mimetische werkelijkheid altijd om ervaringen en niet om objectieve feiten. Zij hebben niet alleen betrekking op de wereld buiten, maar ook op de mens die ze meemaakt en ze staan in hun narratieve (verhalende) zinstructuur tussen mens en wereld in. Daarom zijn er evenzoveel visies, evenzovele nabootsingen, evenzovele persoonlijke verschillen als er mensen zijn, die ze vanuit hun eigen bestaan betekenis geven. Deze worden daar niet 'onwaar' door, maar zij verliezen nimmer hun eigen individuele belichting, hun persoonlijke en eenzijdig tijdgebonden betekenis-karakteristiek. Daarom ook is het mogelijk ervaringen als symbolisch voor hun objectzijde (de wereld)- en hun subjectzijde (de individuele mens) te beschouwen (Pardes 6.3, derde transformatie).

3.3 Mimesis' verhaaltrant

Een goede verteller kan een verhaal begrijp- en meeleefbaar maken door anderen de gebeurtenissen en hun verbanden treffend voor ogen te stellen. Zo maakt hij zijn werkelijkheidsconcept meeleefbaar. In hun replek ontdekt hij/zij ook weer nieuwe verbanden en ontstaat door onderlinge uitwisseling een leerproces dat het werkelijkheidsconcept van de betrokkenen differentieert.

Een schilder vergaat het niet anders, wanneer hij zijn/haar (coherente) visie op de werkelijkheid verbeeldt, die voordien niet bestond en nadien ook voor hem/haar verleden tijd kan worden.

Het gaat bij alle 'make believe' (geloofwaardig maken) om overdracht van visie, om *zinnigheid* zoals die is ervaren en met belangstellenden is gedeeld. Daardoor bestaat er ook de gemeenschap van gelijkgezinden, die in de hermeneutische cirkel geoptimaliseerd wordt (6.4).

'We verbinden mensen om emotionele, niet om feitelijke redenen met elkaar en zo herkennen wij elkaar'. (Irving (1993).

Dit geldt niet alleen voor mensen, maar ook voor dieren en dingen, die in het leven een functie hebben gekregen. Nieuwe bezinning leidt tot nieuwe zingeving (Lubbers 1985) en de kunst is activiteit bij uitstek tot vernieuwing.

3.4 Mimesis in het dagelijks leven

In het gewone doen is de mimetische functie een moeilijk te onderscheiden deel van de ervaringsinhoud.

Je loopt op straat, je leest een boek. Steeds biedt dit nieuwe informatie die om verwerking vraagt. Steeds tovert de geest het ervaringsgegeven tot herkenbare gebeurtenissen om, die al dan niet opgeslagen worden, al dan niet een plaats vinden in het kortstondig of het langdurig geheugen (Wechsler and Rice 1974).

Om relevante informatie te verzamelen tasten de ogen de werkelijkheid af tot herkenning is bereikt. De oren, de smaak en de reuk leveren eveneens hun bijdrage. De verwerking van die informatie leidt tot nieuwe aandachtsgebieden en nieuwe mimetische producties. De belangstelling levert daartoe de motivatie en de zintuigen doen het noodzakelijke werk, waardoor de eigen optie op de werkelijkheid zich differentieert.

En als je samen op straat loopt maakt de onderlinge uitwisseling, dat je meer en anders ziet dan in je eentje.

'Wat wij onderweg hebben meegemaakt!'

De gezamenlijkheid (het hermeneutisch cirkelproces tussen ons) maakt ervaringen gemeenschappelijk waardoor, 'ik' door 'wij' mag worden vervangen, Om die gezamenlijkheid (het delen van ervaringen, waardoor ze aan elkaar gecorrigeerd worden) gaat het ook in de psychotherapie.

3.5 Mimesis' stagnatie; de blinde vlek

Het mimetisch proces stopt als nieuwe informatie niet langer wordt opgenomen en dus geen plaats in de herinnering krijgt.

Als een kind bang is voor Zwarte Piet, zo tegen Sinterklaastijd, kan het gebeuren dat alleen het vermoeden van Piets aanwezigheid ertoe leidt dat het met de ogen stijf dichtgeknepen onder de dekens kruipt. Een klein geluidje is dan al voldoende om het gevoel van aanwezigheid van de gevreesde op te roepen.

De verwerking verstart daardoor in een angstbeeld, dat ver van de gemeenschappelijke werkelijkheid af kan staan.

Zo'n stagnatie kan beperkt zijn

Als je alleen maar benauwd aan school en sommen kunt denken, gaat dat gevoel van onmacht en fataliteit in de klas overheersen en niet thuis overheersen.

Ze kan van korte duur zijn

Je bent vastgelopen op de rekentafels, maar de onderwijzer helpt je door de stagnatie heen, door uit te leggen dat tafels alleen een andere manier van optellen zijn. Dan kun je met plezier gaan oefenen, om ze onder de knie te krijgen.

Ze kan ook lange tijd blijven bestaan. Zelfs kan zij een heel leven duperen.

Toen je vastliep met rekenen was er geen leerkracht om je te helpen en nu kun je nog niet vermenigvuldigen.

Als een mimetisch proces stopt, valt het als een kapotte grammofoonplaat tot vervelens toe in herhaling.

Steeds hetzelfde deuntje in dezelfde en andere toonaarden. Daar horen stereotiepe beelden - en hoort stereotiep gedrag bij (Merleau Ponty 1945:89, Widren 1994).

In de therapie kan zo'n blokkering worden opgeheven door de tekenen van haar aanwezigheid als elementen van een onvoltooid verhaal te beschouwen, dat om voltooiing binnen het hermeneutisch cirkelproces vraagt.

3.6 Traumatische ervaringen

Les fantasmes du rêve, ceux du mythe, les images favorites de chaque homme ou enfin l'image poétique ne sont pas liés à leur sens par un rapport de signe à signification comme celui qui existe entre un numéro de téléphone et le nom de l'abonné; ils renferment vraiment leur sens. (Merleau Ponty 1945:329)

Dit geldt voor vreugdevolle en voor verdrietige ervaringen. De angst, die het zingevingsproces stil legt, vult de leegte echter met afschrikwekkende verbeeldingen.

Post traumatic stress disorders (Ehrenhaus in Mumby ed. p. 81/82).

The therapeutic motif draws its potency from the genuine human need to contend with the often brutalizing and devastating consequences of warfare on the body and the mind.

We all must make peace with the scars of war we bear in memory and in our relations with each other as members of a national community.

National healing can only be accomplished by enabling the veteran to heal; and the veteran can heal only if the national community undertakes its own redemption.

Om hun trauma's te verwerken moeten oorlogsveteranen en andere getraumatiseerden op verhaal komen, door thuis en in de natie deelname, en aanvaarding te vinden, voor wat hen is overkomen en wat zij hebben gedaan.

Psychotherapeuten hebben daarbij hun hermeneutische functie voor de herkenning en correctie van een stoornis.

4 Mythe

Vanuit de historische dimensie worden niet alleen kennis en ervaring overgedragen, ook geloofs zekerheden spelen daarin mee, die het bestaan zijn eigen zin en inhoud geven.

4.1 Kennen en geloven

Campbell's (1987) omschrijving van mythe:

'Een mythe is een praktisch, onvervangbaar en fundamenteel verhaal, waarin de mens zichzelf verstaat en waar de invulling van het dagelijks leven op stoelt.'

Omdat de mens zijn houding in zijn eigen tijd moet bepalen, om in verhouding met de wereld te treden, moet hij zich wel voorstellingen van de wereldorde maken, om haar in stand te houden. Zo vinden ervaringen hun plaats in het mythisch bewustzijn van een tijd. (Huizinga 1938: 20 e.v.).

Wat zeg je tegen een kind dat bang is voor spoken? Zeg je dat 'ze' niet bestaan en is daar de kous mee af, of neem je zijn angst serieus en geef je hem een 'eigentijds' antwoord waar hij verder mee kan?

Vroeger zouden ouders misschien zeggen dat je spoken niet boos moet maken. Tegenwoordig zijn spoken alleen verbeelding en daarom niet echt. Maar wat is verbeelding en hoe daarmee om te gaan, als de angst toeslaat?

Ouders moeten hun kinderen dan ook hun geloofs zekerheden meegeven, om hun leven veilig en vertrouwd te maken.

Een mythe is een verhaal waarin en van waaruit men leeft. Het is een machtig 'wij' verhaal dat geldig blijft, zolang het geloof van een volk niet verandert. Alleen buitenstaanders mogen daarvan zeggen, dat het 'slechts' een mythe, een verzinsel is.

Zo'n verhaal bepaalt niet alleen het leven van een groep, maar ook van een individu. Het komt niet van buiten, maar het vindt zijn oorsprong in de historie, waarin mens en wereld elkaar ontmoeten en tot verhalen komen over het waarom, waarheen en waartoe.

Mythische voorstellingen mogen de bestaans zekerheid aantasten. De held mag er desnoods het offer van zijn leven voor brengen.

Maar zij mogen het basisvertrouwen (de zin van leven en dood) niet aantasten.

Vanaf het begin dat er mensen zijn, zijn er dan ook vragen naar de zin gesteld en zijn als antwoord daarop sprookjes, mythen en legenden ontstaan. Wat deze aan waarheid vertegenwoordigen moet in het licht gezien worden van het eigentijdse leven met de eigen plaats- en tijdgebondenheid.

Mythocentrisch denken geeft zin en inhoud aan het leven.

Maar mythografen als Campbell hebben een leven lang werk om alle geloofs zekerheden van toen en nu overzichtelijk te maken en door 'alle bomen heen toch het bos te blijven zien'.

4.2 Rationele en experiëntiële (mythische) kaders

Rationele kaders

Het pantheon (het ere-gebouw) van onze tijd: de wetenschap met zijn eigen logo kreeg in de pragmatische gerichte samenleving de overhand. Daardoor werd er veel ontdekt, productief en begrijpelijk gemaakt. Toch bleven er ook vragen onbeantwoord, die voordien aan 'zin en bedoeling' geweten werden.

De warmte van het zonlicht, de geur van de bloemen, de dorst bij verschroeide aarde, zijn slechts (zintuiglijke) reacties bij wat onomstotelijk waar is: de natuur en haar wetmatigheden. Toch maken deze ervaringen dat leven al dan niet aantrekkelijk is.

Hoe integreer je ervaringen als de meest verregaande verbanden ontbreken? Kun je leven met zinloze angst, pijn en moordende hitte, of gaan zij aan jouw verwerking te boven in de gedemystificeerde nuchtere werkelijkheid van thans?

Mythische kaders

Als mensen vragen naar het waarom en waartoe, zoeken ze naar de zin. Deze vragen hebben in mythen, sagen en legenden, al naar de problemen van tijd en cultuur, hun antwoord gevonden. Zij verloren voor velen hun functie en zij degenereerden tot mythen, legenden, sprookjes en 'zo maar' verhalen in het huidige rationele perspectief.

Zo betwistten eertijds de zon en de maan elkaar het uitspannel en was de bliksem het werk der goden.

Slechte oogsten werden geweten aan boze geesten en in dit magisch wereldbeeld past ook dat de machten die het leven beheersen gunstig gestemd moeten worden.

Geloof en mythe

Integratie van ervaringen in het persoonlijk leven is alleen mogelijk vanuit een basis- een geloofs zekerheid, die het leven bekend en vertrouwd maakt.

Ik drink mijn koffie in goed vertrouwen dat er geen vitriool in zit. Ik geloof een ander op zijn woord als hij zegt mij geen kwaad te doen en voor de dood hoef ik niet bang te zijn.

Dit geloof kan ontkracht worden en daardoor slechts een mythe blijken te zijn, maar geloof blijft nodig om te voorkomen dat het leven in zinloosheid ontaardt.

Campbell (1987) schrijft: 'Ieder van ons put uit het mythologische rijk dat in ons huist; ons niet als zodanig herkende droompantheon. De droom is de persoonlijk gemaakte mythe en de mythe is de van de persoon losgemaakte droom!'

4.3 Tijdgebondenheid van mythen

Een mythe en een geloof zijn in Campbell's denken niet afstandelijk als de logica. Zij schouwen het wezen en grijpen naar het beeld om de geheimenis te doorgronden.

De voortgang van het denken echter ontmaskert mythische opvattingen over de natuur en over de mensen die zoeken naar de machten die het heelal beheersen.

De mens herkent zichzelf weliswaar in zijn eigentijdse verhalen, maar hij ontgroeit ze ook en hij maakt nieuwe (geloofs)zekerheden, waarin hij het antwoord zoekt op ultieme vragen.

Wetenschappelijk en mythologisch denken zijn dan ook nimmer voltooid.

Iedereen weet in de belangtaal van onze tijd waar iemand het over heeft als hij over een koe spreekt.

Wat achter die naam als ervaringswerkelijkheid verborgen ligt, wordt daarmee niet duidelijk. Daar weten boeren van mee te praten, die dagelijks voor koeien zorgen en in het slachthuis heeft men ook zijn eigen opvattingen.

Het begrip 'koe' blijft in de verschillende ervaringswerkelijkheden overeind staan, maar daarvoor kent men die dieren nog niet.

De inhoud van het begrip blijkt niet dezelfde, als je spreekt van een lieve koe, of als je haar, zoals in India als heilig vereert.

De 'screening' die onze eigentijdse taal oplegt is afhankelijk van een weinig musische, zakelijke en nuchtere mimesis. De muzen verdwenen in musea door haar dwang tot pragmatiek. Religie verarmde en de mens werd op zichzelf teruggeworpen in een werkelijkheid zonder goden en demonen, zonder waarom en waartoe, zonder antwoord op de laatste (de ultieme) vragen.

4.4 Mythe-vorming

Het eigen engagement met het logisch en mythisch bewustzijn van mijn tijd leidt tot geloof in mijzelf, mijn mono-mythe (Campbell 1949), mijn filter van waaruit ik nieuwe gebeurtenissen in mijn leven plaats, mijn werkelijkheidsconcept van waaruit ik handel.

Dit 'geloof' houd ik voor aan mijn nazaten, zoals mijn ouders dit met mij hebben gedaan.

Ieder mens, maar ook ieder gezin, ieder volk, iedere beschaving kent daarom zijn eigen geloof (voor buitenstaanders zijn eigen mythe), dat de achtergrond van het beleven vormt.

Je kunt vanuit een overgeleverd geloof (gezinsmythe bijvoorbeeld) aannemen, dat ook jij hoogbegaafd bent, maar de ervaringen op school, waar je middelmatig presteert, leren je wel anders. Het sprookje gaat niet op! Je moet je leven op iets anders, een ander geloof stoeien! Je kunt pogen het in te wisselen voor objectief verkregen zekerheid, maar zo vind je geen antwoord op de vragen naar het waarom en waartoe. Je zult je zekerheid in goed vertrouwen op een andere leest moeten schoeien!

Niet de objectieve, maar de subjectieve (altijd reeds mythisch vertolkte) experiëntiële werkelijkheid wordt ervaren en die wordt kinderen met de paplepel ingegeven.

Daarbinnen moeten ze zichzelf waar maken en zichzelf leren zijn.

Voor kinderen van thans brengt de ooievaar de kinderen niet meer, maar velen gaan er nog wel prat op, dat Hollanders nuchtere mensen zijn.

Zo kan Campbell (1949) de mens door alle tijden heen typeren als de held met de duizend (steeds andere) gezichten.

In de moderne tijd ligt het brandpunt van de belangstelling voor beheersbaarheid van de natuur en zien we daar onze moderne mythologische identificatie-figuren, onze mono-mythe, ontstaan. De man van zes miljoen, ruimtereizigers, oorlogs- en voetbalhelden en topwetenschappers, die met verfijnde precisie de moderne technologie weten te gebruiken.

Maar waar vechten deze helden voor?

De man van zes miljoen gaat het om bestrijding van het onrecht. Ruimtereizigers willen verder kijken dan hun neus lang is. Oorlogshelden verdedigen het territorium met inzet van hun leven, topwetenschappers willen de wereld met nieuwe kennis verrijken. En filmsterren demonstreren wat er met al deze verworvenheden te koop is.

Altijd gaat het om hetzelfde: het goede onverstoorde leven voor jezelf en de naasten waar maken.

Jezelf waar maken

Campbell (1949) schrijft in zijn 'held met de duizend gezichten', dat mensen zichzelf pogen waar te maken door het avontuur met het onbekende aan te gaan. De verhalen daarover gaan niet over rauwe feitelijkheden, maar de gebeurtenissen worden geromantiseerd en doen als mythe de ronde.

De held met de duizend gezichten (het kind op weg naar volwassenheid) moet zich (naar het geloof van onze (en misschien van alle tijden) wel losmaken van de veilige bescherming van de moeder en naar buiten treden.

De levensverhalen, de queesten, die daardoor ontstaan behoren tot de oude en de moderne mythe-vorming, die waar en geloofwaardig gemaakt wordt door de mensen die er naar leven.

Vandaar dat mythen moeten evolueren om hun functie van eigentijds zicht op de werkelijkheid te behouden.

'Hoe kun je nog Christen zijn na Bergen Belsen?'

'In trouw kan ik niet meer geloven nu jij me in de steek hebt gelaten. Mijn geloof, mijn mono-mythe die berust op jou, is ontkracht!'

Maar als je niet heldhaftig kunt zijn, omdat je het avontuur met het onbekende niet aandurft? Kun je dan leven met je gestagneerde mimetische ontwikkeling, of blijft de angst aan je knagen?

Mimesis leidt tot aanvaarding van mimetisch opgelegde levensbeschouwingen en therapeuten zijn nodig om belemmeringen daarvan in het werkelijkheidsconcept uit te schakelen.

4.5 Waarheid van mythen, dromen en legenden

Mythen zijn de openingen waardoor de geheimen van de kosmos uitstromen. Zelfs de dromen die de slaap verstoren borrelen op uit de oerbron van de mythe. De symbolen van de mythe zijn geen bedenkzels maar spontane voortbrengsels van de geest. De mens die deze mythische werkelijkheid onderzoekt en waar nodig poogt te herstellen wordt door Campbell dan ook 'mystagoog' genoemd (Campbell 1987).

'Moeder, waar kom ik vandaan. Bestond ik al voordat ik in je buik zat en waar ga ik heen? Zal ik, als ik dood ben, jou niet meer zien en moet ik het dan zonder je verder?'

Wat kan en mag moeder zeggen bij zulke vragen?

In haar antwoorden moet ze boven de dood en het lijden uit kunnen gaan, om haar kinderen gerust te stellen. Wat kan ze anders bieden dan de mythische antwoorden, waarmee zijzelf heeft leren leven?

Alle ouders en hun raadgevers moeten mystagogen zijn als hun kinderen vragen naar de laatste zekerheden.

Campbell heeft in zijn werken door geschiedkundig onderzoek gedemonstreerd dat de experiëntiële werkelijkheid door de tijden heen zijn beslag heeft gekregen in geloofsovertuigingen waar mensen de handen voor in het vuur willen steken.

De geschiedenis is dan ook rijk aan voorbeelden van helden, die bereid waren en zijn daartoe alle offers te brengen.

De pijn van jouw kind vraagt om niet om diepzinnigheid, maar om genezing. Vanuit de experiëntiële logica is het ook begrijpelijk dat alle inspanning er gewoon op gericht is het jezelf en anderen naar de zin te maken en zinloosheid te bestrijden. Die zin (waarom het in het leven gaat) kan in verhalen over de helden van alle tijden gedemonstreerd worden> In sprookjes als 'Roodkapje en de boze wolf', in oude verhalen als van Abraham en zijn vele zonen en in heel recente als die van eigentijdse vredesmissies.

Je moet ook niet te kritische zijn, te veel vragen stellen en doen wat in je hart opkomt, om de visie op 'een beloofd land' te kunnen behouden.

En laat niemand nu zeggen dat dit slechts 'Praatjes voor de Vaak' zijn. Zelfs de boosdoener die klinkende munt uit zijn sluikehandel wil halen, probeert voor hem en de zijnen toch paradijselijke toestanden te bereiken!

4.6 Conclusie

Dromen, mythen en legenden zijn net echt, omdat ze onze verhouding met de werkelijkheid weergeven, die altijd iets te maken heeft met wat wij eigenlijk zouden willen en waarin wij onszelf ook in onze angst en onmacht herkennen. Vandaar dat ze ons verlangen, onze geheime wensen en de tragedie van ons leven verbeelden. Ze verbeelden onze verlangens naar gerechtigheid, vergevingsgezindheid, naar een andere wereld die speelsgewijs gestalte krijgt in een onbereikbaar paradijs. Aan hun persoonlijke waarheid valt niet te twijfelen. Alleen dat is een subjectief en geen objectief gegeven. (Campbell 1987 V)

5 De leefwereld als verhalenwereld

Iedere persoonlijke ervaring krijgt zijn betekenis en functie dan ook in de mimetisch geïnterpreteerde werkelijkheid, waar verhalen van anderen achter liggen. Vandaar dat het werkelijkheidsconcept van het vanzelfsprekende leven door verhalen van nu en vroeger wordt gedragen.

5.1 Verhaal: mededeling van een visie op en een omgangswijze met de werkelijkheid

'Narrative is a way of comprehending space, time and causality' (Branigan 1992:36), door mensen die de wereld mimetisch (in na-volging met elkaar) delen. Zo worden verhalen van anderen blauwdrukken voor het eigen leven.

Als mensen over vroeger en van elders willen horen, maakt dit feiten en verbanden van andere plaatsen en tijden toegankelijk. Zo wordt de egocentrie van de hier-en-nu tijd en ruimte doorbroken. Het leven krijgt er zijn historisch kader door en mensen van andere plaatsen en tijden worden in hun 'anders-zijn' kenbaar. Vandaar dat iedereen zijn eigen wereld schept op grond van het verleden en dat onze waarneming (2) mede bepaald wordt door de indrukken van onze voorouders.

5.2 Betekenis en zin in het verhalend bestaan

Stories both constitute and represent (instantiate) the intrinsic formation of representations, sense making, and communicative practices. (Nakagawa (1993:145)

De wereld (en wat daar gebeurt) krijgt betekenis en zin door verhalen die we elkaar vertellen (Bal 1992:96), die leiden tot opvattings- en omgangswijzen en rolpatronen binnen een cultuur.

We geven betekenis aan het water dat uit de lucht komt vallen, als we er nat van worden en we noemen het 'regen'. De zin van de regen wordt duidelijk als we naar droge akkers (en natte kleren) kijken.

Mumby (1993) zegt dan ook met Jameson (1976), dat verhalen als culturele artefacten het web vormen waarbinnen mensen leven. Zij geven niet alleen toegang tot het gecultiveerde leven. Ze zijn ook haar morfologie, haar eigen netwerk van betekenisvolle verbanden (Mickunas 1973).

Branigan (1992:1/3) zegt over de productie van verhalen: 'Making narratives is a strategy for making our world of experiences and desires intelligible. It is a fundamental way of organizing data into a special pattern which represents and explains experience'.

'Stories are enmeshed within a particular system of representations, meanings and practices.' Hij noemt de vorm die de werkelijkheid door verhalen krijgt de 'story world (2.8)' met zijn eigen 'set of laws' (Branigan 1992:35).

And positioned as they are amid a complex of discursive and nondiscursive conditions and forces, narratives highlight certain interests while hiding or repressing others' (Nakagawa 1993:145).

Verhalen liggen aan de basis van het leven, omdat zij de chaos ordenen en toegankelijk maken in het eigen werkelijkheidsconcept.

Wie een kind de betovering van het verhaal, de galop van het gesproken of geschreven gedicht onthoudt, begraaft het levend. Het wordt ingemetseld in leegte (Steiner 1989/198)

'Moeder, waar vind ik jou als ik er niet meer ben?'

'Wees niet bezorgd. Je hoeft maar even met je ogen te knip- pen en ik ben waar jij dan bent!'

Hun geldigheid (subjectieve waarheid) echter hangt af van plaats en tijd. Vandaar dat er vele verhalen met hun impliciete levensbeschouwingen in het web van de eigen plaats en tijd naast elkaar kunnen bestaan.

5.3 Cultuurpersoon (Basic personality: Dufrenne 1953)

Eigentijds leven vraagt om verwerking van gebeurtenissen in oude en nieuwe verhalen.

Dan wordt de werkelijkheid toegankelijk gemaakt, binnen het experiëntiële kader van de eigen tijd en de eigen historisch geïncarneerde persoon.

Daardoor krijgt de mens zijn eigen referentiekaders, zijn eigen psychische realiteit, zijn eigen mythe, zijn (cultuur)persoonlijkheid, waarin hij zichzelf is en herkenbaar voor anderen.

Christenen leven vanuit hun bijbelboeken, waaraan ze in het eigen leven in verschillende rolpatronen (voorganger, koster, gewoon gemeentelid) gestalte geven en waardoor ze voor anderen gestalte krijgen.

Islamieten vergaat het niet anders in de omgang met hun heilige werken. Zulke geschriften zijn voor gelovige mensen blauwdrukken van handelen, waar ze hun leven op bouwen en waardoor ze een eigen functie, hun eigen gezicht krijgen. Maar verandering van geloven leidt tot andere verhalen, andere rolpatronen, andere mensen.

Campbell (1987) heeft de mythisch-historische oorsprong van het leven als verhalend bestaan duidelijk gemaakt en daardoor Jungs collectief onbewuste zijn mythologische oorsprong gegeven.

De communicatiemedia van nu voegen aan de verhalen van toen verhalen van deze tijd toe. De betrokkenen verwerken de verhalenschat en breiden deze met hun eigen ervaringen uit, waardoor ze als mens hetzelfde zijn en tegelijkertijd anders zijn dan anderen.

5.4 Het aanbod aan verhalen: wij en zij

Ranging from the perennial 'fish' story about the 'one that got away' to the cool, dispassionate accounts of news reporters to the bedtime story with which we were raised as children and from which we seem never fully weaned, these narrative commonplaces have become so sedimented and 'natural' in our daily experience that only rarely, if ever, do we consider how they construct, legitimate, and persuade a particular order of sense making. (Nakagawa, 1993:144/145)

Verhalen gaan over gebeurtenissen en verbanden, die mensen zich door meelevend toe te horen, eigen maken. Daardoor krijgen ze onbewust modellen voor 'sense-making' met betrekking tot hun eigen werkelijkheidsconcept aangereikt.

Waar zouden grote en kleine mensen ook kastelen, zeemeerminnen, en schone prinsessen vandaan halen om zich in te verplaatsen? Waar halen zij het gevoel 'dat het goed afloopt' vandaan?

Sprookjes, sagen en legenden vormen het grootse epos, de folklore van het leven, die wij en de onzen elkaar als 'make believe' aanbieden. Hun verdichtels hebben onze kritiek doorstaan. Zij zijn daardoor weergaven van het mythologisch geromantiseerde leven (liefde, dood en eeuwig leven, strijd, seksualiteit, beloning en straf, zoals wij het opvatten).

De moraal daarvan lijkt in ons werkelijkheidsconcept onomwonden partijdig te zijn. Het goede, waar wij voor staan, wordt beloond en het kwade, dat wij veroordelen, wordt bestraft.

Dat straffen mag best een beetje hard gebeuren, leren de sprookjes en heldenverhalen, waarin de heks wordt verbrand, de vijand gemolesteerd en het goed met ons afloopt.

Zo leren en leerden luisterende kinderen om te geloven in de verhalen van hun ouders en leerden zij de verborgen wijsheid van sprookjes kennen (Uyldert 1991). Zo kregen mensen van toen en nu een gevoel voor 'het grote leven' en werd hun bestaan in onze verhalenwereld geïncarneerd. De kunst voegt aan deze verhalenschat de eigen grensverleggende dimensie toe.

5.5 Geloof en mythe

Al naar gelang de tijd komen specifieke geloofsvormen en hun mythologie tot hun recht. De beelden daarvan kunnen op het eerste gezicht weinigzeggend lijken, maar in de context van het verhaal van vroeger krijgen ze voor meelevende luisteraars toch hun traditionele experiëntiële betekenis en hun emotionele lading terug.

Zonder traditionele beeld dragers, prompters van manifeste vreugde, angst en onzekerheid, blijven gevoelens ongehecht en vinden ze geen eigen verhalend kader.

Weinigen van nu zullen nog in heksen geloven, maar de verhalen erover spreken tot de verbeelding en zij geven model aan het gevoelsleven.

'Ik was een heks op dat feest en jij deed als een engel!'

Een oorlog buiten de landsgrenzen is toch wat anders dan die in het eigen land, die je tot daden heeft aanzet, waar je vroeger niet van gedroomd zou hebben.

In verhalen van toen krijgen kinderen van nu hun beelden, geënt op het verleden, dan ook in 'archetypes' aangeboden¹.

Oorlogs- en andere noodervaringen echter, die allesbehalve sprookjesachtig zijn, brengen zo'n basaal geloof in twijfel.

Eigentijdse verhalen, zoals ons technologische sprookje, bouwen op de historische verhalenwereld voort.

Want hoe zakelijk en objectiverend moderniteit ook moge zijn, zonder een basis van geloof en vertrouwen kan niemand leven.

Alle ervaringen vinden hun eigen plaats in onze verhalenwereld. Omgekeerd is onze verhalenwereld klankbodem voor alle ervaringen. De ervaring *sec* is een illusie van onderzoekers die op zoek zijn naar het psychisch atoom.

'Waar' die verhalenlast met hun historie tot aan het begin der tijden? Veel ervan is door de wetenschap ontkracht en niet langer geloofwaardig, maar zonder verhalen verdwijnt de zin van het leven die wij er in goed onderling vertrouwen inleggen.

5.6 Eigentijdse verhalen

Myths and the ideologies based on them presuppose the adequacy of stories to the representation of reality...When belief in this adequacy begins to wane, the entire cultural edifice of a society enters into crisis...the very condition of possibility of socially significant belief is eroded. (White 1987).

Wat voor een gemeenschap geldt, geldt niet minder voor de individuele mens, wanneer zijn vanzelfsprekendheid is verstoord en hij niet op verhaal kan komen.

In feite zijn alle mythen een poging om in symbolen en beelden een aanschouwelijk antwoord te geven op het nog steeds onopgeloste raadsel van de wereld en het menselijk bestaan (vgl. Eliot 1977:100)

Mijn verhalenwereld en daardoor mijn eigen vertrouwensbasis is historisch geïncarneerd.

5.7 Het postmodernisme

The (modern) idea, de postmoderne revolutie, is not to define meaning, but to evoke it; not to claim that it is a source of perfecting discourse, but to admit, outright, that it is imperfect. Not to perpetuate the scientific myth of control, but to advance a postscientific notion of communication as the process in which and through which self, other, and context make and exchange meaning. (Goodall, 1990:288).

Mumby 1993 spreekt dan ook van het postmoderne narratieve paradigma (Fisher (1984, 1985) met zijn 'Incredulity toward meta-narratives (Lyotard, 1984:37). De eigentijdse 'Little narratives' doorbreken de macht van de traditie, maar zij nemen ook historische zekerheden weg.

---

¹ 'De literatuur bestaat uit levens als de mijne en ik zie welke fictie doorwerkt in mijn leven, omdat ik die erin kan en wil zien' (Palmen 1998:100).

Ook de verhalen zelf van waaruit en waardoor mensen leven blijven niet gelijk. Het is mogelijk naar hun stamboom en vertakkingen te zoeken, zoals M. Draak (1980:15) voor het beroemde verhaal 'De reis van Sinte Brandaan' heeft gedaan.

Daaruit blijkt de volstrekt andere opvatting en bearbeiding van de wereld van nu in vergelijking met de middeleeuwen.

Men kan zich afvragen of dit fundament stamt uit onszelf (Jungs collectief onbewuste), dan wel uit de ervaring van de altijd voorgeïnterpreteerde mythische werkelijkheid waardoor ons leven door mimesis zijn invulling krijgt.

Zelfs sprookjes en legenden veranderen met de tijd (Franz 1970). In de historische ontwikkeling ontstaan ook nieuwe verhalen, die soms evolutionair, soms revolutionair van karakter zijn en die van de betrokken mensen evolutionairen en revolutionairen maken.

Samuel Johnson geeft Shakespeare lof, omdat zijn personages 'act and speak by the influence of those general passions and principles by which all minds are agitated (Luxemburg, V. 1992), Zo werd het unieke ontdekt en waar gemaakt als persoonlijk antwoord op algemene gegevens.

De psychoanalyse is erop gebaseerd, dat de individuele analysant zich *op eigen wijze* tot het algemene (passies en andere aandriften) verhoudt. Freud gaf met deze constatering op revolutionaire wijze ruimte aan de individueel-biologische kant van het bestaan, die voordien liefst verzwegen werd.

De postmoderne bevrijding van de macht van de traditie leidt ertoe dat mensen niet langer uit overleveringszekerheden kunnen leven en dat ze zelf op hun eigen verhaal moeten komen. In de postmoderne tijd is dit 'een klein verhaal' zonder het grote geloof dat levensbeschouwelijke groeperingen van toen bezielde.

Maar ook zonder de verblinding voor andere levensbeschouwingen dan die van jezelf.

Zulke veranderingen treffen het wezen van de mens, die als individu gevormd wordt binnen het keurslijf (de morfologie) van de eigen tijd.

Als mensen dan niet op verhaal kunnen komen en met de zinsvraag blijven worstelen kunnen therapeuten hen terzijde staan om eigentijdse antwoorden te vinden op de dwingende vragen naar het waarom en waartoe.

5.8 Verhalen in actie: het vertelurtje

Vertellen, dat doe je als het werk is gedaan, als het donker wordt, als de vuren branden en bewegingen oplichten in het licht van de vlammen. Als de schemering valt is de Andere Wereld, die van het verhaal, dichtbij (Mildenberg 1994:34).

Vanzelfsprekend vragen mensen die wat willen zeggen dan het woord en luisteren de anderen, die (als ze hun instemming of kritiek geven) niet alleen het verhaal maar ook de verhaler bevestigen of ontkennen.

Succesverhalen leiden tot geloof en vertrouwen. Als echter de heksen winnen en de bommen jouw huis treffen, staan angst en onzekerheid voor de deur.

Als je verhalen gaan over je strijd tegen vijandige machten willen je toehoorders met je zegevieren. Maar kom je thuis met de staart tussen de benen, dan mag je niet hopen op applaus. Zo vergaat het ook voetbalhelden en hun trainers, die zich tijdens de wedstrijd hebben ingezet, maar die geen 'welkom thuis' krijgen, omdat ze als verliezers uit de strijd komen.

Kinderen vinden een sprookje lekker spannend als niet dat arme kind, waarmee ze zich verwant voelen, maar de heks in de kookpot gaat, of de 'vijanden' - niet zij- op bommen worden getrakteerd.

Zij die 'make believ want to be believed'

Vertellen doe je met de overtuigingskracht om toehoorders meelevend bij het verhaal te betrekken en hun al dan niet kritische instemming te vinden.

Niet alleen wat je zegt, ook jijzelf bent dan in geding. Dat dit best spannend is blijkt uit de angst om voor het voetlicht te treden.

Je moet van je hart geen moordkuil maken, maar iets opbiechten is ook riskant. Je voelt je te schande gezet als je verhaal verkeerd valt. Je staat te kijk en voor gek, je zou onder de grond willen kruipen als de instemming van het publiek (in het bijzonder van de machtigen) ontbreekt en je zou je tong willen inslikken na die aria met een valse noot. Je fantaseert daarom. Je maakt het mooier dan het is.

Zo vergaat het ook de leugenaar, die de waarheid achter grote verhalen verbergt. 'Die heeft het achter de ellebogen!'

5.9 Stoornissen al dan niet bevestigd door verhalen.

Uit den toon vallen

Verhalen en verhalers die om ideologische redenen uit den toon vallen worden gemakkelijk buiten spel en in het verdomhoekje gezet.

'Zo ken ik je niet!'

'Wat je nu vertelt, kan niet waar zijn! Zo ken ik je niet. Dat hoort niet!'

Falen kan zo gênant zijn, dat je liever je tong afbijt dan erover te praten.

Vandaar dat niet iedereen bereid is zijn 'zonden' op te biechten.

Vuilbekken

Sappige verhalen over bedgeheimen zijn niet in ieder gezelschap welkom.

'Je weet wie het zegt!'

Revolutionaire verhalen, berustend op nieuwe, nog niet geaccepteerde opvattingen, kunnen als splijtzwam in de relatie fungeren.

Bijgelovig zijn

Verhalen over mystieke ervaringen, waarin de laatste vragen een eerste antwoord vinden, kunnen shockerend zijn.

Verkeerd getimed

Soms ontbreekt het verteluurkje, of mis je het lef en de zin om te vertellen of naar verhalen te luisteren.

Dan hebben mensen geen tijd voor elkaar en verliezen ze elkaar.

Soms wordt de televisie aangezet als het werk is gedaan en het donker wordt. Televisie als ontspanning brengt je niet op verhaal. Ze mist het eigene, de wij-karakteristiek omdat het medium geen weerwoord toelaat.

Soms praten betrokkenen langs elkaar heen. Dan ontstaat er verwarring in plaats van communicatie.

Soms kan een verteller de interesse van zijn publiek niet boeien en blijven hem de woorden in de mond steken.

Soms kunnen toehoorders een verhaal niet begrijpen.

Soms is de 'story world' van binnenuit verdeeld. Dan kun je in de ene kring verhalen kwijt, die in een andere niet acceptabel zijn en ga je leven in tegenstrijdige werelden.

Zo hebben pubers vaak hun eigen wereld, die ze niet met hun ouders delen.

Als mensen niet toekomen aan verhalen verstomt het onderling verkeer. Dan praten ze niet langer met, maar over elkaar.

'Van kindsbeen af lag hij al dwars. Hij is net als zijn grootvader.'

'Als hij/zij kwaad is, is er geen land mee te bezeilen.'

Door verhalen evolueert de verhalenwereld naar vorm en inhoud en ontwikkelt zich de experiëntiële werkelijkheid van alle betrokkenen. Ook gedrukte verhalen worden door goede vertellers, spelers en lezers opnieuw actueel. Dan leven de feeën en boze heksen opnieuw en verkondigen zij hun tijdloze waarheid en wijsheid.

Wat echter buiten de normen van onze verhalenwereld valt, leidt snel tot verweer en zelfs tot verwerping van verhalers door hun vertrouwden en door zichzelf.

Dit kun je niet maken; zo doen wij niet!

Als men grote en kleine mensen hun identiteit wil geven en doen behouden, is het goed niet al te kritisch met hun verhalen om te gaan en hen zo nodig in goede verstandhouding met hun naasten op verhaal te brengen.

Dit geldt voor de verhalen van soldaten in oorlogsomstandigheden, maar niet minder voor andere geweldservaringen, waarvoor de betrokkenen de sympathie van hun naasten niet kunnen missen.

Psychotherapeuten dienen dan ook kenners en liefhebbers van verhalen en verhalers te zijn.

5.10 Eerste therapeutische opdracht: overleg

Therapeuten luisteren naar verhalen om mensen op verhaal te brengen en de verwarring waarin ze verkeren te herstellen. Zonder onderling begrip en sympathie mag men immers niet verwachten dat er een samenwerking ontstaat, die polarisatie doorbreekt en correctie in de hand werkt.

6 Van verhalenkennis naar mensenkennis

Die Eigenart einer persönlichen Daseinsweise drückt sich zwar in den Merkmalen des Verhaltens aus, aber diese Ausdrucksweise kann nur in ihrem Sinn erfasst und verstanden werden in einer unmittelbaren Teilnahme an der inneren Lebensgeschichte, am Schicksal und an der Selbstgestaltung durch Erlebnisse und Entscheidungen. (Buytendijk (1958:209).

6.1 Empathie

Meelevend (empathisch) begrijpen doorbreekt individuele grenzen waardoor het leven van anderen in zijn eigenheid kan worden ervaren.

De sprong naar de verhalenwereld van de ander verloopt spontaan tijdens een boeiend verhaal, een toneelstuk, of bij het zien van een schilderij. Dan komen mensen uit zichzelf bij anderen terecht. Zo'n sprong kan ook gezamenlijk gedaan worden, zoals blijkt uit publiek dat als één man op een toneel- of muziekkuitvoering reageert.

Toneelspel kan je tot tranen bewegen en het verdriet erdoor kan dan 'echter' zijn dan eigen verdriet. Maar niet minder kun je betrokken zijn bij een voetbalspel, waarin je buiten jezelf van enthousiasme raakt. Ook als een verhaal geen spel, maar het 'echte leven' betreft, kun je er zo in mee gaan, dat je er je nuchtere afstandelijkheid en je objectiviteit door verliest.

De mogelijkheid daartoe blijkt eveneens uit het gemak waarmee mensen bewogen raken met de vreugde of het verdriet van anderen.

Dit meelevend (empathisch) begrijpen ligt aan de basis van de hulpverlening.

Echter; 'Empathic understanding is not a 'feeling', as Dilthey believed. It is an ability to participate in a form of life' (Wright 1971:29)

'Pour savoir ce que veut dire l'espace mythique ou schizophrénique, nous n'avons d'autre moyen que de réveiller en nous, dans notre perception actuelle, la relation du sujet en de son monde que l'analyse réflexive fait disparaître' (Merleau-Ponty 1945:337).

6.2 Beperkingen van het empathisch begrijpen

Als het mogelijk zou zijn bestaanswijzen spontaan te delen, zou communicatie geen problemen geven en zou hermeneutiek overbodig zijn. Mensen zijn helaas niet altijd 'goede verstaanders' omdat zij leven vanuit hun eigen historische kaders, waarin de werkelijkheid met haar communicatiemiddelen een vaste bedding heeft gevonden.

'Zoets doe je niet. Dat hoort niet bij een meisje van twintig!'

'Je bent net als je vader, die wist ook van geen ophouden!'

Toehoorders zijn ook niet altijd belangeloos bij de ander betrokken.

'Je kunt wel weer een snoepje willen, maar je hebt er net een gehad. Dat gezeur mag nu afgelopen zijn. Ik kan me gewoon niet op mijn eigen werk concentreren!'

'Waarom hij/zij wel en ik niet? Ik heb toch ook recht op..!'

Daardoor worden mededelingen niet als 'meaning' verstaan, maar krijgen zij de 'significance' die de ontvanger er aan geeft (Vgl. Hirsch 1976:79/80).

Toehoorders kunnen menen dat zij een verhaal begrepen hebben, terwijl ze toch hun eigen betekenis (significance) op dat van de verteller hebben gelegd. Dan valt er weinig nieuws te vernemen.

Begrijpen kan op het niveau van de sensatie blijven steken en in irritatie, ongeduld of verveling ontaarden. De ervaring (bewust wording) daarvan leidt tot de erkenning van een tekort dat om kritische bezinning en correctie vraagt. Wees daarom gewaarschuwd bij verhalen die vervelen.

Het is eveneens mogelijk voorbij te gaan aan aspecten van verhalen, die niet van belang lijken. Dan is er alle sympathie voor mooie sneeuwvitjes en valt hun passiviteit in het ondergaan van criminele stiefmoeders niet op.

6.3 Maximaal begrip door talmoedische tekstuele transformaties: de pardes-formule

Als de kloof tussen bestaan en verstaan niet overbrugd wordt, (als je niet in een boek of een gesprek kunt komen) kan hermeneutiek van nut zijn.

Ook als de sprong van bestaan naar verstaan gedaan wordt, kunnen er blinde vlekken blijven, omdat het invoelend vermogen en de verbeelding van de ontvanger tekort schieten. Dan is hermeneutiek eveneens op haar plaats.

Een verhaal kan bij eerste lezing duidelijk zijn, terwijl bij herlezen er een ander - een nieuw zicht - op verkregen wordt. Daardoor gaan de wereld van de auteur en de toehoorder verder open. Soms gaat dit vanzelf, bij een boeiende ervaring. Soms is voor de doorbreking van stereotiep begrip nadere uitleg nodig.

Volledig begrip blijft een hermeneutisch panacee, omdat men het standpunt van een ander nimmer ten volle kan delen.

In de middeleeuwse Talmoedische hermeneutiek (Lévinas 1976:100) worden vier opeenvolgende transformaties van Bijbelteksten onderscheiden, om de paradijselijke tuin (PaRDeS) van maximaal begrip te betreden.

De eerste transformatie betreft de peshat; de uitleg van de letterlijke betekenis van een tekst.

De tweede, de rêmèz, gaat over de toespeling waarop de tekst betrekking heeft.

De derde, de derash, betreft de symbolische betekenis van de tekst: de situatie waarin iemand verwickeld is en zijn omgangswijze daarmee, die beschouwd wordt als exemplarisch voor hemzelf.

De vierde, de sod, is de transformatie waardoor de tekst in zijn oorspronkelijke eenvoud als geloofsovertuiging zo doorzichtig mogelijk wordt.

De pardes-formule voor goed begrip van de ander

1. Terug naar de tekst (peshat)

Deze transformatie gaat terug naar de mededelingen, om deze naar vorm en inhoud te verhelderen. Dit betekent soms een vertaalslag waarin bezien wordt wat de verhalen onder begrippen verstaat en welke linguïstische verbanden hij/zij legt.

2. Tekst in context (rèmez)

De tweede transformatie ontstaat door het verhaal in zijn context te brengen. Of anders gezegd: het verhaal te zien als toespeling op een situatie waarin de verhaler betrokken is.

Een uit de literatuur bekend voorbeeld is het ogenschijnlijk 'afwijkende gedrag' van voetbal-supporters, dat begrijpelijk wordt als ook de wedstrijd gelijktijdig wordt gezien.

3. Symboliek (derasj)

Door de derde transformatie worden verhalen beschouwd als exemplarisch (symbolisch) voor de gesteldheid van de verhaler.

Hoe is zijn leven blijkens zijn verhalen door zijn doelstelling, mimesis, mythevorming, stress en eigen inventiviteit ge- en misvormd en hoe wordt zijn karakter daardoor bepaald?

4. Duidelijkheid (sod)

Door deze transformaties krijgt de oorspronkelijke mededeling de paradijselijke eenvoud van 'unmittelbare Teilnahme' (Buytendijk 1958:32).

Een model voor tekstanalyse

Een tekstonderzoek (peshat) wordt door de volgende aandachtspunten punten vereenvoudigd.

1. Vat het verhaal samen (uitgangssituatie, veranderingsproces, blokkeringen, nieuwe situatie aan het eind van het verhaal).
2. Welke situaties, personages en hun specifieke omgangswijzen spelen een rol?
3. Hoe verhouden zij zich tot elkaar?
4. Welke ingeslepen responsiewijzen (kettingstructuren) produceren de personages?
5. Wat is de functie van deze kettingstructuren bij de doelrealisatie in het verhaal?
6. Wat is de begin- en eindpositie van de personages?
7. Loopt het verhaal vast, m.a.w. wordt het doel al dan niet bereikt en waardoor?
8. Zijn er correcties (nieuwe visies en connecties) nodig om het verhaal te voltooien?
9. Wat is er exact gesteld door de verhaler, wat is bedoeld en hoe heb ik het opgevat?

Wat heb ik begrepen en wat heb ik misschien gemist? De verteller is best bereid dit voor zijn sympathiek gehoor toe te lichten.

Zonder empathic understanding en tekstuele transformatie kan therapeutische dienstverlening alleen op onderstellingen gebaseerd blijven.

6.4 Interpretatie: de hermeneutische cirkel

Als verstaan, zoals bij therapie noodzakelijk is mogen de betrokkenen niet bij de eigen visie (significance) blijven steken, maar moet de 'meaning' (de sod van de talmoedische interpretatieleer 6.4) centraal gesteld worden.

Goede verstaanders wisselen hun meningen met hun gesprekspartners uit om tot gemeenschappelijk begrip te komen.

Zo ontstaan er met vereende krachten verhalen, die symbolisch zijn voor hun verteller (de derasj van de talmoedische interpretatieleer).

Als zulke verhalen niet alleen met een therapeut, maar ook met andere betrokkenen (familie, collega's op het werk) gedeeld worden, leidt het wederzijds begrip tot voortgaand inzicht in concentrische cirkels.

'Die Aufgabe ist, in konzentrischen Kreisen die Einheit des verstandenen zu erweitern. Einstimmung aller Einzelheiten zum Ganzen ist das jeweilige Kriterium für die Richtigkeit des Verstehens' (Gadamer 1975:275)

Voor psychodiagnostiek is de cliënt 'Die Einheit des verstandenen. Interpretatie betekent in dit verband: 'recognizing the relatively univocal message a speaker has constructed on the polysemic basis of the common lexicon (Ricoeur 1989:44).

6.5 Reflectie

Maximale deelname (ook na alle transformatie) is echter niet voldoende als iemand in nood verkeert. Bezinning is nodig om nuchter te overwegen wat er verholpen moet worden.

Het is mogelijk met iemand mee te leven, die de weg in een vreemde stad is kwijt geraakt.
Maar daarmee is de verdwaalde niet geholpen. Een wegenkaart kan in de nood voorzien.

Na 'understanding' volgt dan ook deliberatie en zo nodig een verdergaande diagnose van een manco of een stoornis, die het leven conditioneert.

Soms heeft die betrekking op een ziekte. Een andermaal is er praktisch advies nodig om de onderlinge omgang van betrokkenen in goede banen te leiden, verveling te verdrijven of nieuwe kundigheden aan te leren. Het is ook mogelijk dat hulpverlening gericht moet zijn op de verhalenwereld als klankbodem van alle ervaringen zelf, omdat daar misvattingen bestaan, die verholpen moeten worden.

Het spel als transformatie van de werkelijkheid geeft toegang tot de story verhalenwereld, die zich daar ook gemakkelijk laat corrigeren.

De wijze van hulpverlening moge van therapeutische school tot school verschillen, maar zonder understanding, reflectie, deliberatie en deskundigheid is psychotherapie gedoemd dilettantistisch te blijven.

6.6 Tweede therapeutische opdracht: strategie

Therapeuten moeten interim managers, conflictologen en roldeskundigen zijn om mensen uit hun impasse te bevrijden en samen op verhaal te brengen.

Onbegrip en vervreemding kunnen ongedaan gemaakt worden, door de vraag naar de zin en de functie van gedragswijzen (de waartoevraag) te stellen en in handelingsstrategieën te vertalen.

II. Het spel

De functie van spelen voor herstel van verstoord leven

Psychische stoornissen hebben geen betrekking op de objectieve, maar op de subjectieve werkelijkheid; de werkelijk niet zoals zij cognitief 'waar' is, maar zoals zij experiëntieel door alle kennis, ervaring, geloof en traditie, wordt ervaren.

- Het is mogelijk daarmee objectiverend-wetenschappelijk om te gaan, maar dan blijven psychothereuten buitenstaanders van de wereld waarin mensen leven. De methode daartoe is in de psychoanalyse door S. Freud (1961) ontwikkeld.
- Eveneens kan de gevoelskant van ervaringen centraal gesteld worden, zoals in de cliëntcentered benadering door Rogers (1961) en zijn medewerkers is gedaan. Dan echter komen betekenis en zin minder tot hun recht dan de ervaring ervan.
- Verlies aan betekenis en zin bestaat er eveneens in een pragmatische gedragstherapie waarin functioneel gedrag wordt aangeleerd om het disfunctionele te vervangen.

Hermeneutisch gerichte therapie

Als we spelen in brede zin als vertolking van de experiëntiële werkelijkheid herkennen, ontstaat er de mogelijkheid tot een gedachten- en ervaringswisseling, waarin stoornissen in een nieuw, een gezamenlijk licht, komen te staan.

7 Transformatie van de werkelijkheid in het spel

Het is mogelijk met inhouden van de verhalenwereld te spelen door de realiteit ervan haar ernst en fataliteit te ontnemen.

Der Sinn des Spiels im Dasein ist die Verwirklichung der existentiellen Tendenz nach Befreiung von der Verfallenheit an die Welt. (Buytendijk 1958:221).

7.1 Spelen: een functionele 'alsof realiteit'

In het spel wordt de dagelijkse werkelijkheid vervangen door een meeslepende alsof realiteit, 'A living creation of metaphors' (Arnoux 1993), die spelers tot uitdrukking brengen en waar toeschouwers in delen.

Gadamer (1986) verhelderde de functie daarvan op eminente wijze toen hij het spel als mogelijkheid zag om zicht op het leven in alle verscheidenheid te krijgen.

Jij in de modus van het ouderschap

Zullen we vadertje en moedertje spelen?' Als je 'Ja' zegt, moet je ouderrol eerlijk spelen, om zo jouw bijdrage te leveren aan de demonstratie van het ouderschap.

Je kunt ook oma en opa spelen. Dan verplaats je je in hun situatie en herhaal je de opdrachten waar zij voor stonden, alsof het de jouwe zijn.

Ook bridgers delen hun eigen meeslepende alsof werkelijkheid als ze eerlijk spelen

Jij door de tijden heen in alle bestaansmodi

Zo leren spelende kinderen en volwassenen zich in alle mogelijke situaties te verplaatsen en oefenen zij zich in de omgang ermee.

Dan doorbreken zij hun eigen grenzen van tijd, plaats en individualiteit en krijgen zij zicht op het leven in zijn verscheidenheid.

'Schrijvers, acteurs, entertainers, dansers, dichters en hoeren, ze begeven zich allemaal op het immense podium waar de wet van het alsof regeert. Ze doen dit omdat alleen het alsof hun de mogelijkheid biedt om de waarheid te zeggen' (Palmen 1998).

Fascinatie door het avontuur

Spelers strijden in volle overgave om een spel conform de inhoud en de spelregels 'net echt' te maken. Daardoor zijn zij als acteurs handelend (mimetisch) op hun spelobject betrokken. Niet vanuit een zakelijke motivatie, maar door de opdracht het spel juist (waarheidsgetrouw) uit te voeren. Toeschouwers, regisseurs, therapeuten) en spelgenoten hebben daarbij een aanmoedigende en een correctieve functie. Door hun enthousiast medeleven wordt een speler boven zichzelf en de eigen grenzen uitgetild.

Je eigen rol

In het spel kiest een speler zijn metamorfose (ridder, zeerover, wijze uil). Daardoor kan hij/zij vanuit zeer verschillende invalshoek ervaren wat 'echt' is en krijgen en geven spelers en toeschouwers elkaar een nieuw zicht op de werkelijkheid.

Sinterklaas bestaat niet! Zijn verhalen hebben een mythische oorsprong. Ze zijn niet historisch waar. Zwarte Pieten kunnen niet gluren door elke schoorsteen en geen enkel kind gaat in de zak.

Als je vadertje en moedertje speelt hoor je misschien van de omstanders dat vader op kantoor werkt (feit) om zijn geld te verdienen (samenhang) en dat hij zich representatief moet gedragen (omgangswijze).

De strijd om echtheid

Eerlijk spelen leidt tot de oprechte, de heilige ernst van een geloofwaardige presentatie.

'Vadertje en moedertje spelen', zoals die echt (in waarheid) zijn, of zoals jij zou willen dat ze echt zouden zijn.' Vandaar dat kinderen na dit spel toch wat anders over hun ouders denken!

'In der Darstellung des Spieles kommt heraus was (wahr) ist', stelt Gadamer (1975:107 e.v.) dan ook terecht.

Die waarheid betreft jouw persoonlijk zicht op de werkelijkheid die je spelend ontwerpt en ter discussie stelt. Natuurlijk krijgen spelers en hun toeschouwers daardoor een nieuw zicht op de waarheid die in geding is.

Slechts fantasie?

Betekeningen en structuren van de experiëntiële werkelijkheid waarmee gespeeld wordt, zijn niet ongelimiteerd vrij omdat ze verbeeldingen van de verhalenwereld zijn.

Geen kunstenaar, geen spelend kind is los van de tijd en haar mythen, omdat de morfologie en de contouren van de verhalenwereld limieten aan de verbeelding stellen.

De omgangswijze ermee (naar eigen keuze de boze heks, of de prins spelen) bepaalt de invalshoek van waaruit het spel gedaan wordt. Daardoor kan hetzelfde vanuit verschillende rollen belicht worden. Maar het aantal mogelijke rollen (vader, ridder, kabouter, wijze uil) is als cultuurgegeven beperkt.

Vrij spel hebben

Een spel kan herhaald en geoptimaliseerd worden. De experiëntiële werkelijkheid gaat daarin mee.

Ook autonoom geworden verhalen als sprookjes, legenden en toneelstukken kunnen gespeeld worden om spelers en toeschouwers met andere ogen naar het leven te leren kijken.

Walton (1990:12) zegt dan ook dat spelen een 'profound role' vervullen in 'our efforts to cope with our environment.'

Shirley Maclaine (1991) heeft als dramatisch kunstenaar aan den lijve ervaren dat iedere rol die ze gespeeld heeft haar zichzelf beter heeft leren kennen.

Toch is spelen niet altijd een panacee om zicht op het leven te krijgen. Misschien zijn sommige spelen te flauw en kinderachtig om acteurs te boeien. Misschien ook zijn gebeurtenissen te ernstig, te angstwekkend, of liggen ze te vers in het geheugen om ermee te kunnen spelen.

Dan moeten de metaforen ervan (7.1) via beeldcommunicatie gegenereerd worden (Lubbers 1988).

7.2 Spelen: mijn werkelijkheid exploreren door dramatisering

'...Vielmehr ist das Sichausgeben an die Spielaufgabe in Wahrheit ein Sichausspielen. Die Selbstdarstellung des Spieles bewirkt so, dasz der Spielende gleichsam zu seiner eigenen Selbstdarstellung gelangt, indem er etwas spielt, d.h. darstellt' (Gadamer 1975:103).

Spelen betreft niet de speler zelf, maar het drama dat zich voltrekt tussen de betrokkenen, de prompters en de spelregels. Daartoe geeft de speler het speelgoed en zijn speelgenoten een functie en onderwerpt hij ook zichzelf aan de spelopdracht. Zo kan hij/zij de werkelijkheid van vele zijden belichten en ont-dekken.

Spelen met alles

De experiëntiële werkelijkheid kent haar eigen spelvariaties, die naar vorm (tekenen, muziek, verhalen) en inhoud (geboorte, dood, huwelijk) verschillen. Spelers geven daar vanuit hun eigen achtergrond eigen inhoud aan, als ze daar zin in hebben.

De Balinese trance-dansen, met zijn traditionele maskers, kostuums en wapens, kunnen opnieuw gespeeld worden. De moderne samenleving kent voor de liefhebbers sport, kaarten en televisie als spelvormen.

De componist ontwerpt zijn spelwerkelijkheid niet met beelden en begrippen, maar met klanken.

Daarin kan hij klank- maar geen handelingsalternatieven aanbieden.

Gadamer weet dat het spelen niet tot een speelkamer beperkt is. Het atelier van de schilder, van de beeldhouwer en het bureau van de schrijver zijn naar zijn opinie eveneens speelruimten.

En de mensen om de tafel voor een partijtje bridge vinden daar hun speelplaats.

Spelen kan ook met de wind en met de verlokking van het zonlicht. Dan loop je misschien te dansen in de regen, vang je met open mond wat druppels op en maak je met je handen een schimmenspel.

Spelen om ruimte te scheppen

Hetzij men te doen heeft met mythische verbeelding, met epische, dramatische of lyrische vormgeving, met sagen uit de voortijd of met de hedendaagse roman, altijd is het bewuste of onbewuste doel de spanning te veroorzaken, die de hoorder of lezer geboeid houdt. Altijd komt het aan op overtreffen, op bereiken van een effect.

En altijd is het substraat een situatie van menselijk leven, of een geval van menselijke aandoening, die geschikt is, de spanning te dragen. (Huizinga 1938:189/190).

Maclaine (1991:90) ziet acteren als metafoor van leven.

'We konden allemaal kiezen, hoe we met onze eigen waarheid wilden omgaan, net zoals we met een filmrol deden.

We waren zowel gezegend als vervloekt met het doek van vrijheid waarover we konden beschikken. We konden van onze illusie iedere denkbare werkelijkheid maken die we wilden. De artiest is de poort naar de werkelijkheid.'

Irving (1993) weet dat het correct gespeelde detail in werkelijkheid maar zelden is wat er precies gebeurde; het waarachtige detail is wat er had kunnen gebeuren of wat er had moeten gebeuren. Daarop is de speler gericht, die in wedkamp zijn superioriteit (boven het lot te staan) bewijst.

Er is geen beter middel dan het spel om van de kokerwaarneming en -handeling, die hoort bij een vastgelopen leven los te komen dan het spel.

7.3 Spelen: recreatie door 'make believe'

De heilige ernst van het spel met de lichamelijke en geestelijke transformatie van de werkelijkheid (zie: Gadamer's *Verwandlung ins gebilde* 1975:105), leidt niettemin tot eenzijdigheid omdat niemand, ook de kunstenaar niet, in staat is uit zijn eigen vel (de eigen historische werkelijkheid, de verhalenwereld, te treden, ook al gaat hij tot de rand ervan.

Daarom raken mensen nooit uitgespeeld, is de arbeid van kunstenaars nimmer voltooid en zijn er soms regisseurs (therapeuten) nodig om het zicht op de werkelijkheid te verbreden en te corrigeren.

7.4 Functies van het spel

1. Ontwikkeling

In de naoorlogse Utrechtse psychologische school was het met name Buytendijk, die de bijzondere mogelijkheden van 'speels' omgaan met de werkelijkheid ontdekte.

Wie und was in der Kindheit gespielt wird, ist von grösster Bedeutung für die Persönlichkeitsentwicklung. (Buytendijk 1958:215)

Campbell (1987) herkende de spelfunctie in de mythologische beeldvorming en het daarvoor noodzakelijke 'beside oneself' en 'absent-minded' zijn (p.25).

2. Structurering

Spel is creatie van visie, orde en regel (Huizinga 1932:15 e.v.)

Huizinga heeft in zijn fundamentele studie 'Homo Ludens' geschreven, dat het spel basaal blijkt te zijn om de wereld in cultuur te brengen.

Als kinderen de mogelijkheid om zich te identificeren met iets anders ontdekken en de wereld zo kunnen veranderen, zijn de dingen uiteindelijk niet zo werkelijk, zo permanent, zo verschrikkelijk, zo belangrijk of logisch, als ze lijken. (Huizinga 1932:29)

3. Differentiëring

Mensen die opgaan in een spel, worden betrokken in een wereld van avontuur, met alle mogelijkheden om daar nieuwe visies te ontwikkelen, op verhaal en tot zichzelf te komen.

Als spelers zich laten gaan in hun creatieve spel: tot tranen geroerd worden, verbleken en verblozen, eigenen ze zich gevoelens en expressies toe, die voordien niet tot hun repertoire behoorden te behoren. Speltherapie lost daarom niet alleen problemen op, maar zij verrijkt spelers ook met nieuwe kwaliteiten.

Boos, opgewekt, verlegen zijn, met alle differentiaties van dien, leer je niet door afstandelijk toekijken, maar door ze aan den lijve te ervaren. Het oefenterrein daarvoor is het spel.

Je kunt opzien tegen ouder worden en er roemloos tegen vechten. 'Grootmoedertje spelen' kan je van zo'n uitzichtloze strijd genezen door je zicht te geven op het ouder worden.

4. Eigening

Het spel is een vrijetijdsactiviteit, waarin afstand van de ernst wordt genomen met als bedoeling iets door eigen inzet te laten lukken, te doen slagen (Huizinga 1932:16).

Het kent daartoe zijn zelfgekozen Umwelt, zijn spelregels en zijn eigen ethische standpuntbepaling (Walton (1990)).

'De stiefmoeder van Sneeuwwitje is gemeen en dat arme lelijke eendje mocht niet door zijn broers en zusjes verstoten worden!'

Zo komen spelers tot eigen inzichten en opvattingen, waarin ze voor zichzelf en voor anderen herkenbaar zijn.

5. Gemeenschapsvorming

Spelers en toeschouwers worden lichamelijk en geestelijk in een spel betrokken, door de beweging van het spel zelf. Het patroon daarvan bestaat niet buiten het spel. Het ontstaat tijdens en door het spel in de onderlinge betrokkenheid van de gespeelde figuren en de toeschouwers. Vandaar dat het spel een middel tot gemeenschapsvorming en wederzijds begrip bij uitstek is.

Bowman (1994) spreekt van 'poetry therapy' omdat het gemakkelijker is je in beelden dan in begrippen uit te drukken. De experiëntiële werkelijkheid die voor hulpverlening gedeeld moet worden is immers toegankelijker in meedoen dan in meepraten.

6. Ultieme zingeving

In het spel 'speelt iets mee', dat boven de onmiddellijke zucht tot levensbehoud uitgaat en daar een zin in legt (Huizinga 1938:2).

Maar...ook spelen moet je leren om er de smaak van te pakken te krijgen. Zonder inzet, strijdlust en vaardigheid vinden spelen hun bloedeloos einde. Soms gelukt het ook niet met een spel en vraagt het om bijzondere deskundigheid van ouders, leerkrachten, regisseurs en/of psychotherapeuten om zijn voltooiing te vinden.

7. Spelen als compenseren van tekorten

Spelen maken het mogelijk om net te doen alsof je rijk, groot en machtig bent. Daardoor kunnen spelers genieten van ervaringen die hen in het alledaagse leven zijn ontzegd. Dit kan compensatie genoemd worden, maar dan is opgaan in muziek, of een roman eveneens compensatoir en niet exploratief van aard.

Geknechte kinderen kunnen spelen dat ze groot en onafhankelijk zijn. En is het ook niet fijn om je een Adonis-rol aan te meten, als je moeders mooiste niet bent?

Het verlangen naar inzicht en/of avontuur kan mensen eveneens doen besluiten de dagelijkse besognes met een spelletje af te wisselen.

Spelen als recreatie (de werkelijkheid met andere ogen leren zien en daardoor ook zelf veranderen) geeft een frisse kijk op het leven. Als het niet lukt met die transformatie blijven schilderijen onvoltooid en worden dromen nachtmerries.

7.5 Dromen als spel-varianties op thema's van de verhalenwereld

The waking have one world in common, but the sleeping turn aside each into a world of his own (Heraclitus of Ephesus, 500 BC. Citaat van Greene 1993).

Mevrouw P, die niet meer weet hoe het verder moet, droomt dat ze op een plein gekomen is waar geen wegen van   daan voeren.

Haar uitzichtloze leven neemt in de droom dramatisch gestalte aan in dat afgesloten plein; 'the world of her own', zoals zij die ervaart.

Deze droom is zo'n heldere verbeelding van haar leven, dat geen kunstenaar haar kan verbeteren. Zo kunnen ook dromen waarheidsgetrouwe 'games of make believe' zijn. (Walton 1990:49).

Verschil van dag en nacht

Quand je rêve que je vole ou que je tombe, le sens entier de ce rêve est contenu dans ce vol ou dans cette chute, si je ne les réduis pas à leur apparence physique dans le monde de la veille, et si je les prends avec toutes leurs implications existentielles (Merleau Ponty 1945:329).

In de dagelijkse realiteit is het mogelijk ervaringen te analyseren en te objectiveren. 's Nachts moeten slapers teren op de werkelijkheid zoals die voor hen vorm en inhoud heeft gekregen en herhalen zich de ervaringen daarmee als onontkoombaar lot.

Zo gebeurt er 's nachts wat overdag misschien 'vergeten' kan worden door er niet aan te denken.

Mevrouw P. **is** niet gevangen op haar plein, ze **voelt** zich (machteloos) in de greep van een uit-zichtloze werkelijkheid, omdat ze in een impasse verkeert.

Je baas **is** niet je vader, zoals je gedroomd hebt. Hij **doet** alleen net als hij, waardoor hij dezelfde gevoelens van machteloosheid bij jou oproept, die in de droom zijn gestalte krijgen.

'Dat heb ik niet in de hand. Dus maar een slaappil', verzucht de zelf-beschikkende mens die niet kan slapen uit angst om te dromen.

Spelen overdag is een vorm van recreatie waarin spelers met open ogen en kritische zin hun wereld verrijken met kennis, kunde en inzicht.

Dromen bestaan evenals spelen uit variaties op thema's van de story world (the world of my own), die een realiteit vormen waaraan de slaper zich niet kan onttrekken en die hij in zijn eentje (afstandloos en zonder steun van anderen) ondergaat. Nochtans zijn droomervaringen, evenals waakavonturen, onderdelen van wat het leven inhoud geeft.

7.6 Droom- en waakavonturen

'Het was niet echt: maar een droom of een spelletje'

Dromen kunnen het daglicht en de heldere blik niet velen. Een kritische zin maakt dat zij hun macht over de nachtelijke realiteit verliezen. Ze behoeven niet naar of griezelig te zijn. Dat wordt zij pas door de eigen onmacht met zijn disfunctionele zelfhandhavingspogingen (de ketens 8.6), die leidt tot de dwang naar het decreet van de angst te moeten leven.

Meelevend verstaan maakt dat ook droomavonturen gedeeld worden en hun doemkarakter kunnen verliezen (6.4).

Dromen-achteraf

Een droom verbleekt en vervluchtigt veelal als de realiteit -de dag- aanbreekt. Soms blijven er alleen bizarre resten van over als verschaalde wijn na een feestje. Toch zijn er ook dromen en onderdelen ervan die mensen zich als de dag van gisteren heugen.

Die karakteristiek delen dromen met alle 'games of make believe'.

'We hebben gebridged. Het was heel spannend, wat er nou precies gebeurd is, dat weet ik niet meer.

Maar dat jij slim speelde met zulke lage kaarten, vergeet ik mijn hele leven niet.'

'Ik heb vannacht weer in de trein gezeten!
Ik weet niet meer wat er is gebeurd, alleen die gekke conducteur komt altijd terug.'

'Als ik aan dromen denk komt dat beeld van die grote aap naar boven, waar ik als kind van zes zulke nachtmerries over had!' De grote griezelige aap van je dromen blijkt achteraf de chimpansee van Artis te zijn, waar je gewoon mee kunt spelen. Je kunt je nu niet voorstellen dat die toen zo gevaarlijk leek.

Toch is het niet altijd gemakkelijk om uit een droom te komen. Zelfs overdag kan de macht van dromen voortgaan, waardoor dromers ook bij daglicht gevangen blijven in een andere -een droomwerkelijkheid.

Je droomt ervan overleden vrienden opnieuw te ontmoeten, alsof de tijd heeft stil gestaan en dat blijft je overdag bij.

In concentratiekampen tekenden en speelden kinderen over gaskamers. Volwassenen konden er dromen van heerlijke maaltijden en zulke dromen vertelden zij elkaar.

7.7 De psychotherapeutische betekenis van dromen

Dromen, mythen en legenden zijn net echt, omdat ze onze verhouding met de werkelijkheid weergeven, die altijd iets te maken heeft met wat wij eigenlijk zouden willen en waarin wij onszelf ook in onze angst en onmacht herkennen.

Vandaar dat ze ons verlangen, onze geheime wensen en de tragedie van ons leven verbeelden. Ze verbeelden onze verlangens naar gerechtigheid, vergevingsgezindheid, naar een andere wereld die speelsgewijs gestalte krijgt in een onbereikbaar paradijs. Aan hun waarheid valt niet te twijfelen. Alleen zij is een subjectief en geen objectief gegeven. (Campbell 1987 V).

Slavik (1994) zegt met Adler dat dromen probleemoplossend kunnen zijn en dat zij gevoelens produceren die voor de waaktoestand van belang zijn.

In de opvatting van States is dromen 'emotional thinking'. A dream event is simply a grounded emotion (1993:8).

'In the dream the emotion precedes the formation of the image' (States 1993:26). Vandaar dat emoties via dromen toegankelijk zijn.

Hobson (1988:214) concludeert op grond van zijn empirisch gefundeerde Activation-Synthesis Hypotheses: 'Dreaming provides us with a remarkable mirror, transparently meaningful of our inner selves' met hier en nu ervaringen uit de dagelijkse realiteit.

Freuds 'Traumdeutung' (1961) berust op het streven 'die krankhafte Idee' door een ander te vervangen 'dasz sich in verständlicher Weise in den seelischen zusammenhang einfügt' (1961:649)¹.

De mogelijkheid daartoe komt in de hermeneutische psychotherapie terug door functionele ketens in de plaats te stellen van disfunctionele.

Dromen zijn net als spelen metaforische variaties op thema's van de verhalenwereld, 'the world of my own' (Arnoux 1993, Greene 1993) en hoe het dromers daar vergaat.

Daarom zijn zij meelevend te verstaan conform het middeleeuwse talmoedische model (6.3 e.v.) en waar nodig van alternatieven te voorzien.

---

¹ Freud (1961:53) citeert Strümpell's visie 'daß sich die Seele im Traume ihren Bildern und Wahrnehmungen gegenüber in derselben Lage befindet wie im Wachen. Die traumelemente sind keineswegs bloße Vorstellungen, sondern **wahrhafte** und **wirkliche Erlebnisse der Seele**, wie sie in Wachen durch vermittlung der Sinne auftreten.'

8 SPELTHERAPIE

Leven berust op de experiëntiële logica (de praktijktheorie) van doorleefde waarheden, 'as models of the world that carry the imprint and structure of our deepest concerns' (States 1993:114). 'Complete narratives segment experiences, link action and character, identify affect and make meaning or sense. Incomplete narrative processing of traumatic experiences causes symptoms of posttraumatic distress' (Widgren 1994).

Mensen bieden elkaar hun doorleefde waarheden verhalend aan.

In 'games of make believe' worden deze opnieuw present gesteld. Zo biedt spelen door te doen alsof een vanzelfsprekende mogelijkheid tot verstaan, omgaan en waarderen van zingevingsmodellen, zoals die door generaties heen in verhalen, sprookjes en legendes vorm en inhoud hebben gekregen. Hoe dit te gebruiken voor het herstel van verstoord leven?

8.1 Spelen als actieve agens

Een spel betreft verbeelding en verwerking van de werkelijkheid in een ander verhaal, een gebeurtenissenreeks met zijn eigen verloop, dan dat van de speler zelf.

Om goed te kunnen spelen moet een speler zich de verhalenwereld, de rolpatronen en de omgangswijzen van anderen (de figuren die hij speelt) eigen maken. Zo krijgt hij een nieuw zicht op de werkelijkheid.

'Games of make believe' zijn levensechte pogingen om op verhaal te komen; een nieuw verhaal waarin jouw verhaal met jouw eigen zingevingsrepertoire naar het voorbeeld van anderen is doorleefd en verwerkt.

Speltherapie is daarom in staat de eigen kaders op handelings- en gevoelsvlak van productieve alternatieven te voorzien.

Als je geluisterd hebt naar echte St-Nicolaasverhalen, kun je moeilijk nog bang voor de Sint zijn, maar dan heb je nog niet geleerd je te gedragen en te dromen zoals hij dat doet.

Als je St-Nicolaas (geen sinterklaas) speelt, moet je je in hem inleven; hem en zijn verhalenwereld tot de jouwe maken. Daardoor ga je de werkelijkheid met andere ogen zien en ervaren.

Vanzelfsprekend is het een hele opgave om zo 'natuurgetrouw' te spelen dat niet jij, maar de Sint als transformatie van jezelf ten tonele gevoerd wordt. In de mate waarop dit gelukt, wordt jouw eigen leven met het zijne verrijkt. Een verdrietige Sint voegt dan ook iets nieuws toe aan je eigen zingevings-repertoire: verdrietig zijn zoals hij. Daartoe moet je hem echt (zoals hij is) spelen. Dat lukt niet altijd zonder een bekwame regisseur.

Als het zicht op de werkelijkheid bijvoorbeeld in een spel verandert, verandert het overal en veranderen de gevoelens en de omgangswijzen mee.

Spelen is daarom niet in je eigen potje roeren, geen opbiechten, geen kritiek van anderen of van jezelf ondergaan, maar een werkelijkheid naar het voorbeeld van anderen voor jezelf waar maken.

Shirley Maclaine (1991) noemt spelregisseurs impressario's van het emotionele tempo, dirigenten van het ritme van ons talent en arrangeurs van onze illusie.

Deze uitspraken heeft zij ongetwijfeld aan haar eigen praktijk als wereldberoemd actrice ontleend.

Maar regie gaat niet alleen over ritme, tempo en arrangement. Een regisseur heeft ook tot taak zijn/haar spelers ter zijde te staan om hun rollen 'waarheidsgetrouw' te spelen.

8.2 Derde therapeutische opdracht: verbeelding

Het is gemakkelijker veranderingen (nieuwe experiëntiële kennis en inzicht) in een spel aan te reiken dan in de ernstige werkelijkheid, die niet op demonstratie maar op prestatie is gericht.

Therapeuten moeten bekwame spelleiders zijn om de gaten in het wegdek van de verhalenwereld met het gevoelssediment van anderen te dichten.

Correctie: een nieuw zicht

Elk samenspel kent een dirigent. Bij een toneelvoorstelling heet hij 'regisseur', in de therapie luidt zijn naam 'spelleider' en 'therapeut'. Spelleiders (dirigenten, regisseurs en therapeuten) en spelers bezielen elkaar door samen, niet langs elkaar heen, of tegen elkaar in te spelen. Zo vinden thema's uit de verhalenwereld van toen hun plaats in het leven van nu met zijn eigentijdse zingevingsrepertoire.

Tweezijdigheid

Toen een dirigent tijdens een repetitie zijn dirigeerstok niet mocht gebruiken, toverde hij het orkest een bezielende Beethoven-pantomime voor. De musici reageerden en zo ontstond er in het heen en weer tussen orkest en dirigent een tonale en een pantomime Beethoven-interpretatie, die bezielend gebracht werd. Daardoor kregen de betrokkenen en het publiek een nieuw zicht op het muziekstuk en wat het vertegenwoordigt.

Een dirigent (niet een dromer of een chronometer) en een orkest (niet een draaiorgel) zijn nodig als het om muziek maken gaat.

Van feit naar mogelijkheid

Een therapeut kan, zoals een dirigent in zijn métier, cliënten bezielen drama's uit de verhalenwereld met verbeeldingskracht, dynamiek en inventiviteit te spelen. Zo'n persoonlijke creatie is altijd origineel, zoals ook iedere uitvoering nieuwe vorm en inhoud geeft aan een muziekstuk.

Musicus en dirigent, cliënt en therapeut, kunnen dan ook samen 'muziek maken' van een levenloze partituur, of een uitgeschreven verhaal.

Zoals de vijfde van Beethoven bekend en vertrouwd, maar bij de uitvoering nieuw kan zijn, zo vergaat het ook kinderen en volwassenen die opgaan in een bekend verhaal, dat tijdens het luisteren toch weer nieuw is.

Wat er gebeurt mag in grote lijnen vastliggen, hoe het gebeurt hangt van de spelers af, die er zichzelf en het eigen zingevingsrepertoire in moeten leggen om oprecht te spelen.

Een overleefd werkelijkheidsmodel en een alternatief

Het is niet gemakkelijk Sneeuwwitje als schoon engeltje te blijven spelen, als je zelf al door de wol geverfd bent. 'Ze zit wel erg in de slachtofferrol. Ze had toch van zich af kunnen bijten. Dan had de stiefmoeder het narcistisch spiegelgevecht met haar wel afgeleerd!'

Dorothy op weg naar haar tovenaars van Oz biedt meisjes een gedifferentieerde zingevingsrepertoire om zich mee te vereenzelvigen.

8.3 De cliënt: hero with a face of his own (naar Campbell 1949)

Het besluit om te spelen leidt tot metamorfose van cliënten in acteurs. Regisseurs zijn welkom als zij actief en responsief meedoen. Dan ontstaat het samenspel van 'zien doen en doen zien' (Poppe 1979), waarin alle betrokkenen (regisseur, spelers en publiek) een acteur begeesteren om over dode punten heen te komen. Zo wordt de verhalenwereld, van vele kanten doorleefd, een hecht en wel doortimmerd geheel.

Je hebt nog maar net afgesproken om kabouterje te spelen, of daar zit er al een (al dan niet met een puntmuts op) te popelen om met heilige ernst het spel te beginnen.

Het wachten is op het startsignaal van de regisseur, door wie spelers zich laten inspireren om hun rol goed (waarheidsgetrouw) ten uitvoer te brengen.

Als het spel voltooid is en het applaus in ontvangst is genomen, zijn acteurs trots en tevreden. Zij hebben het gemaakt. Ze zijn ontrukkt aan hun fataliteit en ze hebben zichzelf en hun bedoelingen waar gemaakt. Daarom is spelen, 'doen alsof' in coöperatie met anderen, ook iets anders dan herinneren of imiteren.

Zo vergaat het acteurs en cliënten die hun ervaringen niet alleen ondergaan maar ook in zingevingsmodellen verwerken door ze uit te spelen en daarvoor een verdiend applaus krijgen.

Als applaus ontbreekt en de kritiek het wint zijn spelers in hun wiek geschoten en worden ze vleugellam op de begane grond terug geworpen. Dan vergaat hen de lust om te spelen snel (7.3) en misschien zelfs het verlangen een eigen persoonlijk standpunt in te nemen: 'a face of my own'.

¹

Nieuwe werkelijkheidsmodellen

Kinderen kunnen als de dood zo bang voor politie-agenten zijn. Als ze echter 'Tuutje met Verlos' leren spelen, gaan ze de 'Heilige Hermandad' toch wat menselijker zien.

Het kan ook gebeuren dat kinderen de navel maar een griezelig litteken vinden en haar liever voor 'een kusje van onze lieve heer' aanzien. Wordt zo de waarheid geweld aangedaan en moet zo'n opvatting gecorrigeerd worden?

---

¹ Overdracht en projectie staan ook bij spelen centraal. Overdracht-analyse blijkt bij speltherapie niet nodig te zijn, als het spel ontstaat in de coöperatie van cliënt en regisseur en de correcties (zo is het echt) niet de speler als persoon maar zijn spel betreffen.

Als het om objectiverend kennen op oudere leeftijd gaat misschien wel. In de mythisch-experiëntiële realiteit van een speels en onbezorgd kinderleven is er niets verkeerd met zo'n metaforische vertolking van een geborgen zingevingsrepertoire aan de hand.

Eens en voor altijd

Niet alleen in therapie-uurtjes, ook in de dagelijkse activiteiten en in dromen differentieert zich de werkelijkheid als de hoe-vraag met zijn spelvariaties is gesteld en beantwoord.

Verhalen die gespeeld en toegeëigend worden, zijn daar zingevingsmodellen voor.

'Ik ben sinterklaas niet!'

St-Nicolaas spelen betekent dat je je met hem en zijn verhalenwereld moet vereenzelvigen en je zodoende een alternatief voor eigen leefwijzen krijgt. Als je dat altijd maar weer doet, krijg je misschien toch meer plezier in de kerstman.

Mutatis mutandis geldt voor ieder spel dat spelers zich eigen hebben gemaakt en waar ze aan kunnen ontgroeien. Maar zonder werkelijkheidsmodellen valt het niet mee je eigen zingevingsrepertoire om te bouwen.

Het lijkt alsof het 'therapieproces' vanzelf voortgaat als mensen aan hun zingevingsrepertoire (sprookjes en verhalen uit hun kindertijd bijvoorbeeld) ontgroeien. Nieuwe zingevingsmodellen kunnen echter tot vernieuwing van het werkelijkheidsconcept met een nieuw zicht en nieuwe omgangswijzen leiden.

In een herhaaldroom wil een jong meisje van huis wegvliegen, maar ze wordt door haar moeder bij de enkels vastgegrepen. Als puber droomt ze dat ze naar haar moeder vliegt. Als jonge vrouw volgen er dromen over vrije vluchten. Eerst alleen en later samen met haar dochter.

De cliënt verbaast zich over deze veranderingen. De therapeut heeft er minder moeite mee, omdat hij de padesformule gebruikt om de metaforische inhoud van dromen te interpreteren en in verband te brengen met de ontwikkelingen van de cliënt.

8.4 Vrij en geleid spel

Een stoornis op een bepaald terrein van de verhalenwereld plant zich (zoals iedere andere onvolkomenheid van de mobiliteit) op alle terreinen voort en zij kan ook op al die terreinen gecorrigeerd worden.

Als je in rivaliteit verstrikt bent, kijk je jaloers wat anderen doen en hebben, ook al ben je aan de andere kant van de wereld met vakantie.

Een stoornis dringt ook in welk spel dan ook door.

Vrij spel

Vrij spel berust op de eigen keuze om zich in te leven in de verhalenwereld, de rolpatronen en de gevoelens van anderen.

Ongewild komen dan de dode punten aan de orde, die het dagelijks leven stagneren en waar spelers en spelleaders met vereende krachten doorheen moeten komen.

Bij vrij spel ligt het initiatief daartoe bij de speler en volgt de spelleader.

Geleid spel

Door spelopdrachten uit te voeren, worden specifieke terreinen van de verhalenwereld geëxploreerd en verwerkt. Het initiatief daartoe ligt bij een therapeut die weet waar het bij zijn cliënt aan schort en die de weg bereidt om tot oplossingen te komen.

Zo'n therapeut moet niet alleen regie voeren, maar - zo nodig- ook voorstellen voor verandering doen (8.7).

8.5 Medium en leeftijd

Het spel is niet aan leeftijd gebonden.

Alleen de wijze van spelen verandert met de jaren en wordt niet altijd als spel herkend.

Kinderen

Het kinderleven zou volgens velen een bevoorrechte periode voor fantasiespel zijn, waarin doem en fataliteit doorbroken worden.

De helden en heldinnen zijn er jeugdig, edel, aanzienlijk en van adel: koningskinderen!

Zo scheppen vertellers van sprookjes, legenden en andere verhalen verwachtingen en leren kinderen zich voor te bereiden op een koninklijke toekomst.

Volwassenen

Volwassenen herkennen het spelkarakter van hun dromen en van hun expressieve prestaties niet altijd.

Voor hun fantasiespelen kiezen zij geen speelkamer maar een atelier, of ze worden er in een droom door overvallen. Hun behandeling heet meestal geen spel- maar creatieve therapie¹.

Teruggetreden

Als de herfst komt en de mooie prinses en prinsessen oude koningen en koninginnen geworden zijn, gaan sprookjes soms aan de realiteit van mislukking, ziekte en dood ten gronde.

De prinses die 'schone slaapsters' wakker kussen zijn immers wat zeldzaam boven de zestig en de slaapsters zijn al lang uitgeslapen. Maar het teruggetrokken leven biedt de ruimte voor meditatie en dromen, waarin de bomen spreken over een bestemming die het prozaïsche te boven gaat.

'We waren toch voor elkaar bestemd en ook al zien we het niet meer zitten, ons leven heeft een bedoeling, die bij de dood als demasqué zal blijken!'

¹ In het atelier wordt de verhalenwereld met zijn zingevingsrepertoire in dragende en verhalende verbeeldingen toegankelijk gemaakt (Lubbers 1988: 67-201).

Of kinderen met hun speelgoed spelen, volwassenen zich vermaken met een bridge-drive en bejaarden van vroeger dromen, altijd zijn speelse uitingen toegankelijk voor psychotherapie als er onvolkomenheden in de verwerking van levenservaringen gekomen zijn.

Suïcidaal?

Een zesjarig jongetje ving de aandacht door op de rijweg te lopen.

Reprimandes maakten niet dat hij de stoep verkoos, maar dat hij nog meer de drukte van het rijverkeer opzocht.

De correctie vond plaats door spelenderwijs inzicht in dit gevaarlijke aandachtspelletje te geven en na afloop van de wandeling andere mogelijkheden aan te reiken om de omgeving te boeien.

Zo'n (spel)ervaring mag op de achtergrond raken, maar de begeestering ervan blijft en wat je erin geleerd hebt, vergeet je niet meer,

8.6 De stoornis (distorsie) als disfunctionele keten

Narrative is a way of organizing spatial and temporal data into a cause-effect chain of events with a beginning, middle and end that embodies a judgment about the nature of the events as well as demonstrates how it is possible to know, and hence to narrate the events. (Branigan 1992:3)

The cause-effect chain

Een werk bestaat uit (bouw)elementen en bouwplannen die de maker gebruikt om het in overeenstemming met zijn gevoel en inzicht (experiëntiële en cognitieve logica) te vervaardigen.

Daarom is het ene werkstuk niet het andere, terwijl het toch met dezelfde bedoelingen en technieken vervaardigd kan zijn.

Verhalen bestaan eveneens uit (bouw)elementen en betekenaars (feiten en verbanden), zoals de verteller ze heeft ervaren als onderdelen van zijn zingevingsrepertoire en ze in een 'cause-effect chain' (een keten) heeft verwerkt.

Zo'n keten van gebeurtenissen en experiëntieel logische gevolgtrekkingen berust op de historisch gevormde waarnemings-, oplossings- en verwerkingswijzen van de auteur met zijn eigen zingevingsrepertoire. Dit is irritant aanwezig in gewoontes als stokpaardjes en andere (on)hebbelijkheden.

'Voordat hij aan het werk gaat, moet hij eerst de krant lezen. Na die krant volgt het ochtend-sermoen en vanzelfsprekend kan hij het tuinhokje dan niet open krijgen, waarna hij mopperend in de auto stapt. Je kunt er de klok op gelijk zetten!'

Maar irritante hebbelijkheden vragen erom afgeleerd te worden en vragen niet om therapie. En wat is het leuk en leerzaam om zo'n knorrepot eens na te doen. De keten blijft misschien hetzelfde, maar naspelen geeft er nieuwe accenten aan.

Bij een stoornis is de betrokkene vastgelopen in een impasse. Zijn ketens (boeien) zijn herkenbaar in **eenduidigheid, herhaaldwang en disfunctionaliteit**.

In geestelijke nood worden zulke disfunctionele ketens (distorsies) tot in het oneindige herhaald als wanhopige pogingen tot bevrijding uit een benarde situatie. Ook 's nachts achtervolgen ze zo'n leven in zijn dromen.

Het verstoorde leven loopt steeds op hetzelfde vast.

Het herhaalt daarom als een kapotte grammofoonplaat hetzelfde deuntje.

Eén keer angst voor sneeuw is geen fobie. Eenmaal stelen maakt geen dief.

8.7 Correctie van storingsketens 'as generalized knowledge about a sequence of events'

Iedere stoornis kent haar eigen doodlopende cause-effect chains; haar eigen 'krankhafte Idee' (Freud 1961:647) dat om correctie vraagt.

Disfunctionele storingsketens zijn herkenbaar in hun typische en starre opvolging van elementen (hun abc), die de betrokkene als hebbelijkheid aankleven.

Als een ontwikkeling door disfunctionele storingsketens stagneert is het dan ook onontkoombaar dat zich dit in dromen en spelen herhaalt.

Het jongetje en zijn oma's

Moeders wisselende relaties leidden tot uitbreiding van het oma-bestand, omdat de schoonmoeders op bezoek bleven komen als de echtelijke liefde voorbij was. Zo kon het gebeuren dat het gezin van vijf oma's was voorzien.

De zoon ging van schoot naar schoot, maar toen hij wat ouder werd viel het niet mee voor de reumatische knieën, werd de zit bij een oma van kortere duur en ging de wisseling sneller.

Het jongetje kreeg toen het idee dat hij niet lief genoeg was en hij verhevigde zijn pogingen om de schoot te bereiken en er te blijven zitten.

De oma's zeiden tegen elkaar; 'Hij is te aanhalig, dat moeten we wat afremmen!' Gevolg: minder en korter op schoot. Het jongetje snapte dat niet en hij ging dreinen. Zo ontstond er een 'gedragsprobleem' dat om behandeling vroeg.

Tijdens de behandeling vertelde het jongetje zijn droom van lieve jonge hondjes die, toen ze groter werden, niet klein en lief meer waren. 'Daar konden die hondjes toch niets aan doen!'

De disfunctionele storingsketen met zijn eigen alfabet

In het ingeslepen gedragspatroon tussen de jongen en zijn oma's zijn de volgende bouwelementen te onderscheiden:

- a. de liefdevolle koestering van de oma's
- b. de aanhankelijkheidsreactie van de jongen
- c. de pijnlijke knieën van de oma's en de korte zit
- d. de overafhankelijkheid van het kind
- e. de oma's op de rem
- f. het jongetje in de drein

Zolang de jongen in zijn (aangeleerde) storingsketen op a bleef reageren met b, kwamen de oma's in de problemen. Als b echter vervangen wordt door een alternatief (werkjes en niet alleen aanhankelijkheidsbetuigingen om snoepjes te verdienen) verdwijnen ook c, d, en e. en kunnen de betrokkenen opnieuw met elkaar leren omgaan.

Een nieuw werkelijkheidsconcept

De ontdekking van het alternatief (goede werkjes verrichten in plaats van kleven) kwam spontaan tijdens de opdracht zijn droom over de hondjes in de speelkamer uit te spelen.

Verder ingrijpen was niet nodig om het contact met de oma's te herstellen. Maar zonder hermeneutische therapie, zat hij nu misschien nog op schopt.

8.8 De beïnvloeding van disfunctionele ketens

Direct

Direct beïnvloeden van disfunctionele ketens is mogelijk als distories bespreek- en afleerbaar zijn (eerste en tweede therapeutische opdracht).

Angst voor honden kan afgeleerd worden, door er samen mee op te trekken.

Verkeerd begrip kan door nadere uitleg gecorrigeerd worden.

Indirect

Indirect beïnvloeden is nodig als distorsies niet bespreekbaar zijn. Dan kunnen alleen de verhalen van het verstoorde leven gedeeld worden, om alternatieven op experiëntieel niveau ter verwerking aan te bieden en in te oefenen (derde en vierde therapeutische opdracht).

Wijziging van disfunctionele ketens valt onder de hermeneutische methodologie van het veelzijdig verstaan. Daarin wordt 'the cause-effect chain' als operationalisering van de doelrealisatie, met de pades-formule (6.8) onder de loep genomen, op zijn functionaliteit onderzocht en zo nodig van alternatieven voorzien. Het ligt voor de hand dat een therapeut het initiatief daartoe bij de speler laat (Vermeer 1955). Maar als het spel op dezelfde punten blijft ontsporen is een ingreep op zijn plaats.

Een ingreep kan bestaan uit:

- informatie verstrekken
Je hoeft niet bang te zijn. Die buurjongen kan niet toveren. Hij is een opschepper.
- correcties aanbrengen
De hoofdpersoon vlucht als het gevaarlijk wordt. Laat hem eens in de aanval gaan!
- een voorbeeld stellen
Wat zou Klein Duimpje hebben gedaan?

Eveneens kan een therapeut een cliënt voorstellen andere zingevingsmodellen als alternatief te spelen, die aanvullend en corrigerend zijn op het repertoire.

Een onstuimige vechtersbaas kan van zijn disfunctionele ketens verlost worden, door Robin Hood te spelen.
 'Het Lelijke Eendje', dat toch maar een mooie zwaan wordt, biedt hoop en verwachting aan
 'Pukkele Gerritjes'.

Soms komen cliënten niet zelf tot spelen en verhalen

In de speelkamer komt het spel niet op gang. Het tekenbord blijft leeg en de herinnering gaat niet verder dan het paniekgevoel van 's nachts.

Dan kunnen therapeuten hun cliënten stimuleren om via de correlaten van hun verstoorde leven tot beeldvorming en op verhaal te komen. Later (als het drama uit de verf komt) volgt de regietaak om met beeldselectie het spel tot ontplooiing en het drama tot voltooiing te brengen¹.

Direct en indirect gecombineerd

Door verband te zoeken tussen spel en werkelijkheid is het mogelijk combinaties te maken tussen fictie en realiteit. De hulpverlening aan Mevr. P. is daar een voorbeeld van (8.13).

Heb je de gevoelens van het spel of de droom eerder ervaren?

8.9 Voorwaarden

Vanzelfsprekend moeten spelen en dromen ingespeeld en ingeleefd worden om tot praktisch haalbare alternatieven te kunnen leiden.

Ook de correcties van de verhalenwereld worden herhaald tot ze eigen gemaakt en in het zingevingsrepertoire ingebed zijn.

Misschien dat spelers daarna andere avonturen willen aangaan. Maar de kennis en het inzicht, door therapie verkregen, verdwijnen niet meer.

8.10 Voltooiing

In der Darstellung des Spieles kommt etwas heraus, was ist. In ihr wird hervorgeholt und ans Licht gebracht, was sich ständig verhüllt und entzieht. (Gadamer 1975:107).

Een therapie is voltooid als de verhalenwereld doorzichtig, functioneel, aantrekkelijk en zinnig geworden is binnen de context van het betrokken leven.

¹ Een hermeneutische diagnose en behandeling, gericht op de wie-, wat-, waar- en hoe vraag (Lubbers 1990:159), berusten dan ook niet op de empirische cyclus van het natuurwetenschappelijk onderzoek, maar op de hermeneutische cyclus van het verstaan.

Dan kunnen disfunctionele ketens, die zich monotoon herhalen vervangen worden.

Dromen en spelen kunnen qua beeldniveau (stemming, affiniteit en originaliteit) verschillen als gevolg van de betrokkenheid van hun auteur. Therapeuten zijn daardoor in staat beelden met een hoog beeldniveau centraal te stellen in hun spel(simulatie)therapie (Lubbers 1988).

Als je hebt leren rekenen vergeet je dat niet meer en kun je die bekwaamheid overal toepassen. Hetzelfde kan gesteld worden van een eigen zicht op en omgang met situaties in het dagelijks leven.

'Zo is het, zo ervaren we het, zo scherp hadden we het nog niet gezien', zeggen spelers die door speltherapie een nieuw zicht op het leven en op zichzelf 'as a center of force capable of action' (Johnson 1987,15) hebben gekregen.

Uitspelen en corrigeren gaat met zweetdruppels van therapeuten en cliënten gepaard. Maar mogen we niet hetzelfde zeggen van iedere dramatische vertolking?

8.11 Vierde therapeutische opdracht: herstel

Verandering van perceptie- en omgangswijzen door nieuw verkregen inzichten leidt tot andere storingsketens en dus tot gedragsverandering.

Cureren van stoornissen vraagt daarom om verandering van visie door tekstanalyse en correctie.

Hermeneutische hulpverlening berust op deelname aan en correctie van de verstoorde werkelijkheid in volle omvang: het gezin, kennis en kunde, filosofie, religie, cultuur en wetenschap en de accidenten, zoals zij in de verhalenwereld van de cliënt hun bedding hebben gevonden.

Waldman (1992) onderzoekt daarom de familieachtergrond, de religie, de geschiedenis van het ongeluk en de versturende ervaringen zelf, waaruit dromen en hallucinaties zijn voortgekomen.

Porter (1992) spreekt terecht van de sociaal-culturele condities voor de ontwikkeling van anorexia nervosa.

Fuchsberg (1993) demonstreert de betekenis van geloof en cultuur in de therapie door te beschrijven hoezeer de geestelijk-religieuze achtergrond van haar cliënten hun beslissingen en handelingen beïnvloedt en zij richt daar mede haar hulpverlening op.

8.12 Vijfde therapeutische opdracht: nazorg

Distorsies van de verhalenwereld leggen het leven lam door hun stereotiepe dode reactiepatronen, die geen ontwikkeling toelaten. Als die door nieuw levend materiaal vervangen zijn, valt er een ontwikkelingsachterstand in te halen, die groter is naar mate de stoornis langer heeft geduurd. Daarom is het nodig om na curering van een stoornis compensatie-programma's aan te bieden.

Bij een contactstoornis is het niet gemakkelijk om in de klas bij de les te blijven. Daardoor kunnen er leerachterstanden ontstaan die door 'remedial teaching' hersteld moeten worden.

Als mensen niet naar begrafenis durven te gaan, leren ze ook niet hoe ze zich daar moeten gedragen. Daardoor wordt de gang naar het kerkhof alsmaar zwaarder. Het ligt dan voor de hand er samen met een ander heen te gaan.

8.13 Hermeneutische correctie met de pardes-formule

Als een droom, zoals een gedicht, een roman of een spel door tekstuele transformaties verhelderd zijn, is hij niet moeilijker te begrijpen dan welke andere gedramatiseerde variatie op thema's van de verhalenwereld ook.

Voorwaarden

Soms moet een tekst enkele malen gelezen worden voor de inhoud ervan een lezer/toehoorder gaat dagen (Peshat).

Iemand droomt dat hij buiten in de regen loopt en dat hij ook dan 'cool' blijft.

Soms is een verhaal alleen begrijpelijk door nadere uitleg van de betrokkene of zijn omstanders zelf (rèmez).

Een jonge vrouw die zich voor ontwikkelingswerk heeft ingezet droomt tijdens haar vakantie in Nederland dat ze bij haar vrienden op een feest is. Het is er erg gezellig, maar er ontbreekt een liedje. Ze luistert; hoort enkele klanken, maar het liedje is toch niet herkenbaar.

Mensen als zij, die lange tijd elders geweest zijn, zullen zo'n gemis wellicht uit eigen ervaring kennen.

Anderen die thuis zijn gebleven, kunnen er misschien niet inkomen en ook niet begrijpen wat het betekent om bij thuiskomst te bemerken dat je er niet meer vindt wat je zoekt.

Het ligt voor de hand dat een examenkandidaat van examen-doen droomt. Maar als een zestigjarige daardoor achtervolgd blijft, vraagt dit om enig speurwerk.

Als dan blijkt dat hij regelmatig door zijn vrouw aan de tand gevoeld wordt, gaat er een lichtje op.

Soms ook is er uitleg van een specialist: bijvoorbeeld een literatuurwetenschapper nodig, om de symboliek (derash) te doorzien en een droom meelevend te kunnen verstaan.

Dromen zijn overigens net als spelen wat betreft hun disfunctionele ketens te beïnvloeden met de onder 8.3 beschreven correctiewijzen.

8.14 Mevrouw P.

Mevrouw P. droomt dat ze tijdens haar wandeling op een plein terecht is gekomen, waar geen wegen vandaan voeren. Dit beangstigt haar zeer. Ze ontwaakt met een naar gevoel.

Peshat (tekstonderzoek)

Als je in een verhaal een vreemd woord tegenkomt, kun je het in het woordenboek opzoeken. Ook als je in het gedrag van de ander iets vreemds en onbekends ervaart, kun je de verklaring daarvan opsporen, door ernaar te vragen en verder te zoeken in de experiëntiële werkelijkheid van de ander.

Zo kan een spel verduidelijkt worden, maar ook een droom.

Mevrouw P. van het afgesloten plein bleek desgevraagd bereid om toelichting te geven op haar gevoel vastgelopen te zijn, zoals dit in de droom tot uiting komt.

Rèmèz (toespeling op de situatie)

Als dromen en spelen serieus als variaties op thema's van de verhalenwereld worden gezien en besproken, kan rèmèz (het verband met de situatie) aanvankelijk nog onduidelijk zijn.

Nader overleg met de dromer en voortgaand inzicht in zijn/haar verhalenwereld lost dit meestal op. Soms echter blijft een droom of een spel een 'Fremdkörper' in het meelevend verstaan.

Mevrouw P. rekende zich de stoornissen van haar kinderen als schuld aan. Dit maakte dat ze gevangen zat in haar situatie (verbeeld in het plein zonder toegangswegen).

Derasj (symboliek)

Het spel of de droom wordt gezien als exemplarisch voor de gesteldheid van de producent.

Begrip voor de gesteldheid van Mevrouw P. is geen probleem, als bekend is hoezeer zij zich verantwoordelijk voelt voor haar kinderen.

Sod (simpele waarheid)

Unmittelbare Teilname (Buytendijk 1958:32) vraagt om tekstuele transformatie.

Pas daarna wordt duidelijk welke gesteldheid erin tot uitdrukking is gebracht.

Mevrouw P werd erdoor herkenbaar als de bezorgde moeder, die niet had leren leven met de handicap van haar kinderen. Na tekstuele transformatie en 'empathic understanding' volgde deliberatie (6.9) over Mevrouw P's werkelijkheidsconcept betreffende leven met een handicap. Als zij dan ervaart dat een handicap de kwaliteit van het leven niet fundamenteel behoeft aan te tasten, droomt ze dat het plein in een balzaal verandert en kan zij er niet genoeg van krijgen daar met haar man te dansen. Zo leidden de dromen van Mevrouw P. tot inzichten en voorstellingen die er het doemkarakter aan ontnamen.

8.14 Het model voor tekstanalyse (6.3)

Een tekstonderzoek (peshat) wordt door de volgende aandachtspunten punten vereenvoudigd.

- 1) Vat het verhaal samen (uitgangssituatie, veranderingsproces, nieuwe situatie aan het eind van het verhaal).
Bij Mevr. P.: het gevangen zijn in een situatie waarin ontvluchten onmogelijk is.
- 2) Welke situaties, personages en hun specifieke omgangswijzen spelen een rol?
De situatie waarin Mevrouw P. zich tijdens haar droom bevindt is het afgesloten plein. Zij is daar alleen en zonder uitweg.
- 3) Hoe verhouden zij zich tot elkaar?
Het afgesloten plein is een verbeelding van haar vastgelopen leven.
- 4) Welke ingeslepen responsiewijzen (kettingstructuren) produceren de personages?
Mevrouw P. kan niet voor- en niet achteruit.
- 5) Wat is de functie van deze kettingstructuren bij de doelrealisatie in het verhaal?
Er wordt een uitzichtloze impasse door verbeeld.
- 6) Wat is de begin- en eindpositie van de personages?
Deze zijn identiek.
- 7) Loopt het verhaal vast, m.a.w. wordt het doel niet bereikt en waardoor?
Mevrouw is als gevangene op het plein machteloos om haar doel te bereiken.
- 8) Zijn er correcties (nieuwe visies en connecties) nodig om het verhaal te voltooien.
Er was overleg over het leven met een handicap nodig om uit de impasse te komen.
- 9) Wat is er dus exact gesteld door de verhaler, wat is er bedoeld en hoe heb ik het opgevat?
Wat heb ik begrepen en wat heb ik misschien gemist? De verteller van een verhaal is best bereid voor een sympathiek gehoor toe te lichten waar begrip tekort schiet. Er was geen verschil van mening dat om correctie vroeg.

8.15 Een psychoanalytische droomanalyse

In zijn 'Über den Traum' (Freud 1942:643-700) analyseert de auteur een eigen droom. De manifeste droominhoud daarvan luidt als volgt:

'Eine Gesellschaft, Tisch oder Table d'hôte...Es wird Spinat gegessen... Frau E.L. sitzt neben mir, wendet sich ganz mir zu und legt vertraulich die Hand auf mein Knie. Ich entferne die Hand abwehrend. Sie sagt dann: Sie haben aber immer so schöne Augen gehabt...
Ich sehe dann undeutlich etwas wie zwei Augen als Zeichnung oder wie die Kontur eines Brillenglases...' (P. 649).

De latente droominhoud via vrije associaties

Freud constateert 'Der Traum war affektlos, unzusammenhängend und unverständlich; während ich die Gedanken hinter dem Traume entwickle, verspüre ich intensive und gut begründete Affektregungen; die Gedanken selbst fügen sich ausgezeichnet zu logisch verbundenen Ketten zusammen in denen gewisse Vorstellungen als zentrale wiederholt voorkomen...(1942:653)

Echter iemand die van zichzelf weet dat hij in verlegenheid gebracht kan worden, kan wel begrip voor de dromer en zijn droom opbrengen. Het is immers wat gênant om in gezelschap door 'het schone geslacht' met je mooie ogen te worden gecompimenteerd! De interpretatie van de ogen die Freud vervolgens in zijn droom onduidelijk ziet, vragen nadere informatie (peshat) om als verlegenheidsreactie bestempeld te worden.

8.16 De hermeneutische analyse door tekstuele transformatie met de pardesformule

De pardesformule leidt tot nader tekstonderzoek, om deze vervolgens te bezien als variatie op thema's van de verhalenwereld. Daartoe is de vraag terecht of de dromer de gevoelens ervan in het dagelijks leven herkent. Vervolgens is het via de symboliek (de voorbeeldfunctie) mogelijk, begrip te krijgen voor de gesteldheid van de dromer.

De paradijselijke eenvoud van onmiddellijk begrip blijft overigens niet gemakkelijk voor mensen uit andere culturen, die bijvoorbeeld geen weet hebben van de sfeer van een 'Petit café' (sod), ook al kunnen ze de woorden verstaan.

Super- en intervisie zijn dan ook onmisbaar als een regisseur/therapeut niet in een gespeeld, gedroomd of anamnestic verhaal kan komen.

Samenvatting

Freuds speuren naar de latente droominhoud getuigt van zijn streng methodische werkwijze. Het is echter de vraag of vrije associaties droominhouden verduidelijken, dan wel dat zij alleen de 'cause-effect chains' (de ketens van de verhalenwereld) in het licht stellen.

In dat geval leidt vrije associatie niet tot kennisname van de latente droominhoud, maar van de al dan niet functionele ketens (8.6) waarin ervaringen hun plaats in de verhalenwereld hebben gevonden.

8.17 Andere hermeneutische formuleringen

Hier worden enkele auteurs genoemd die spelen, in brede zin opgevat, aan hun therapie toevoegen:

- Angus (1994) is van mening dat 'the term narratieve processen was coined to incorporate the and experiential' leidt tot 'the construction and reconstruction of stories'.
- Gibson (1994) ziet als doelstelling van 'Arttherapy' de ontwikkeling van 'coping skills' om ziekte te bestrijden en de kwaliteit van het leven te bevorderen.
- Niemeyer (1994) gebruikt zijn 'clientgenerated narratives' voor 'self-reconstruction'. 'Narratives' betreffen naar zijn ervaring de pogingen van mensen om coherentie en continuïteit in hun leven te vinden.
- Robins (1992) ziet een therapeutisch contact als een 'artistic process' dat door therapeutisch spel tot ontwikkeling komt en dat dient als basis voor 'the transitional space'
- Goncalves (1994) spreekt van 'the hermeneutic construction of alternative meanings', door mensen als 'storytellers' te beschouwen, die verhalend en niet objectiverend vat op hun werkelijkheid krijgen.
- Kast (1986) zoekt naar sprookjes met grondthema's en oplossingen, die voor het leven van haar cliënten bevrijdend zijn.
- Landy (1992) verhaalt van het methodisch gebruik van het sprookje 'Hans en Grietje' voor groepstherapie.
- Petitti (1992) gebruikt een populaire televisie serie als vertrekpunt voor groepstherapie. Aanvankelijk werden door de patiënten episodes uit de serie nagespeeld. Later ging de groep eigen verhalen maken, die gebaseerd waren op het leven in het ziekenhuis.
- Schaub (1990) wil 'imagery techniques' als aanvulling zien op het therapeutisch repertoire, omdat zij toegang geven tot de affectiviteit en de cognitie van zijn cliënten.
- Hale (1990) gebruikt expressieve therapie om aspecten van het verleden in de herinnering terug te voeren.

Eigenlijk zou een systeem- en informatiemodel als hulpmiddel toereikend moeten zijn (Rosenblatt and Thickstun 1984), om mensen via op verhaal te brengen.

Deze auteurs kunnen hun cliënten 'verhalenderwijs' met nieuwe werkelijkheidsmodellen op verhaal brengen.

Het hermeneutisch cirkelproces dat daaraan ten grondslag ligt, blijft nog in het ongewisse.

III. De praktijk

Toepassing van de therapeutische opdrachten binnen de hermeneutische cirkel.

De degeneratie van menselijkheid, onderworpen aan onweerstaanbare machten, die de vrijheid van handelen belemmeren, leidt tot teleurstellingen, schuldigheid, conflicten, verdwaald en gevangen raken in zwakheid, blinde hartstochten, dwanghandelingen, redeloze angsten, radeloze wanhoop (Samenvatting tekst van F.J.J. Buytendijk, door Ter Steeg 1998:40 hernoemen)

Onweerstaanbare machten zijn acut en dreigend aanwezig in totalitaire regimes op micro- en macroniveau. Hermeneutiek gaat voor correctie van de degeneratie waartoe zij leiden, niet uit van een opgelegd mensbeeld. Zij accepteert de vrijheid en autonomie van cliënten en staat lijnrecht tegenover een autoritair bestel.

Die Hermeneutik reflektiert auf ein Verstehen, d.h. sie überprüft die Ansprüche und die Angemessenheit bestimmter Methoden - ohne selbst dem transparenten Ideal einer Methode an- zuhängen (Boehm, 1978:444, Vgl. verantwoording p. 1)

Nochtans blijven er ook in een democratisch bestel machten, die de vrijheid van handelen belemmeren en zelfs kunnen blokkeren.

Hermeneutiek is bruikbaar voor explicatie en correctie van disfunctionele oplossingsstrategieën (distorsies 8.6).

De methode, de weg waarlangs dit mogelijk wordt, is het hermeneutisch cirkelproces van overleg en spel om de verhalenwereld van het verstoorde leven van zijn 'krankhafte Idee' (Freud 1961:647) te verlossen.

'Cultuur draagt in haar oorspronkelijke fasen het karakter van een spel' (Frobenius; cit. Huizinga 1938).

In de hermeneutische psychotherapie is het niet mogelijk beeld- en begripsvorming te scheiden. Kunst- spel- en andere 'make believes' zijn immers individuele pogingen om aspecten van het eigen werkelijkheidsconcept te verbeelden. Op hun beurt leiden deze tot verbaal overleg met omstanders, die er hun waarheid, aan willen toevoegen.

Ze worden dan ook onder één noemer gebracht met het zinduidend verstaan en corrigeren van mensen door mensen in wisselwerking op elkaar: het hermeneutisch cirkelproces.

9 CORRECTIE VAN GEESTELIJKE STOORNISSEN

Stoornissen ontstaan door een werkelijkheidsconcept met zijn eigen zingevingenrepertoire dat correctie behoeft om aan onmacht en dwang te kunnen ontkomen. De therapeutische opdrachten worden daartoe geëxpliceerd, toegepast en van een conclusie voorzien.

9.1 Indicatie

Mensen lijden aan geestelijke stoornissen als ze niet op verhaal kunnen komen binnen de omstandigheden van hun verhalenwereld en het web dat zij en hun naasten daaromheen gesponnen hebben.

Dan verliest hun leven zijn vanzelfsprekendheid en zin en raken zij in een isolement.

Duurzaam gemis aan wederzijdse vanzelfsprekendheid, onbegrip, en vervreemding zijn dan ook redenen tot bezinning en uiteindelijk indicatie voor therapie.

'Ik begrijp mijn kind (mijn partner) niet (meer). Hij/zij doet anders dan anders en is niet voor rede vatbaar. Als je vraagt wat er aan de hand is, weet hij/zij het zelf ook niet!'

'Ik begrijp mezelf niet (meer). Ik doe anders dan anders en ik ben niet voor rede vatbaar.'

9.2 Overkoepeling binnen de hermeneutische cirkel (6.4)

Die Aufgabe ist, in konzentrischen Kreisen die Einheit des verstandenen Sinnes zu erweitern. (Gadamer 1975:275).

Tijdens een wandeling kunnen tochtgenoten hun ervaringen delen. Dan wordt de eigen kijk met die van de anderen gecompleteerd en ontstaat er een taalgemeenschap als 'sprachliche Weltauslegung' (Gadamer 1975,p.275).

Of mensen met elkaar wandelen, naar een film kijken, of van een glas wijn genieten, communicatie maakt dat hun ervaringen gedeelde inhoud krijgen. Althans als ze kunnen luisteren en elkaars leraar en leerling willen zijn.

Probleemoplossing

Ook als het leven verstoord is, kunnen anderen inspringen.

Kinderen zullen met hun ouders onverteerbare voorvallen op school willen bespreken om uit de moeilijkheden te geraken.

De onontkoombare huwelijksproblemen als echtgenoten niet langs elkaar heen kunnen, vragen eveneens om overleg en strategiebepaling binnen de eigen kring.

Zo worden ook in het dagelijks leven de koppen bij elkaar gestoken. Pas als die er samen niet uitkomen, is er een specialist nodig voor bewaking, fascilitering en optimalisering van het hermeneutisch cirkelproces.

De stadia

Vanuit de hermeneutische invalshoek kent het therapeutisch proces een zestal ontwikkelingsstadia, die tot de eerder besproken deelopdrachten leiden. Therapeuten kiezen daarbinnen voor hun eigen route en daardoor impliciet voor het hermeneutisch niveau ervan.

Therapieën die zich beperken tot de rubricerende nosografische diagnose en de daaraan verbonden behandeling zullen qua hermeneutiek laag scoren.

Therapieën waaraan een theorie ten grondslag ligt, boeten aan hermeneutische kwaliteiten in.

Therapieën waarbinnen slechts een of enkele hermeneutische opdrachten uitgevoerd worden, kennen eveneens een lage hermeneutische intensiteit.

Checklists

Bepaling van het hermeneutisch niveau biedt een welverdiende kritische bezinning van psychotherapeuten op zichzelf, hun presupposities en op hun métier. Dit wordt vereenvoudigd door het gebruik van de checklists (9.3.4, 9.4.3, 9.5.2, 9.6.1, 9.7.1).

9.3 Toepassing eerste therapeutische opdracht: overleg (5.10)

Therapeuten luisteren naar verhalen om mensen op verhaal te brengen en de verwarring waarin ze verkeren te herstellen.

Zonder onderling begrip en sympathie mag men immers niet verwachten dat er een samenwerking ontstaat, die polarisatie doorbreekt en correctie in de hand werkt.

Explicatie en conclusie

Gedragswijzen zijn al dan niet functionele antwoorden op de omstandigheden waarin mensen leven.

Als deze onleefbaar zijn, moeten ze veranderen om op verhaal te kunnen komen.

Als er verkeerd mee wordt omgegaan, moeten zulke disfunctionele omgangswijzen gecorrigeerd worden.

Vandaar dat de eerste therapeutische opdracht het overleg met de omstanders over het ontstaan, de ontwikkeling en het herstel van geestelijke stoornissen betreft. De therapeut heeft tot taak hun verhalen zo samen te vatten, dat ieder zich erin herkent, om gezamenlijk naar oplossingen te kunnen zoeken.

9.3.1 De macht der omstandigheden

'Erfelijke belasting'

Het individuele leven kent zijn unieke werkelijkheidsconcept met het eigen zingevingsrepertoire. Iedereen draagt dit als een onontkoombaar gegeven met zich mee.

Daardoor zijn er Christenen en Boeddhisten, Europeanen en Aziaten.

Biologische gegevens als leeftijds- en geslachtsverschillen, gezondheid en ziekte, leiden eveneens tot bijzondere omstandigheden, die om verwerking vragen in het eigen zingevingsrepertoire.

Probleemsituaties

Thuis

Thuis is de plaats waar mensen 'bij elkaar' horen en zich veilig en geborgen weten. Toch bestaat ook daar onenigheid en strijd, die tot verstoorde verhoudingen en persoonlijkheids-stoornissen kunnen leiden.

Daardoor worden volwassenen en kinderen (naast met het vele goede) ook belast met elkaars historie en onvermogen.

Het enigste kind, dat zomaar met een pleegbroertje wordt opgescheept.

De schoonmoeder, die zegt wat haar aangetrouwde kinderen moeten doen.

Het verstandelijk gehandicapte meisje dat, als haar zusje een vriend krijgt, stellig beweert dat haar vriend met een gebroken been op haar kamer zit te wachten.

Het Afrikaanse kind dat naar Europese maatstaven wordt opgevoed en dat vervreemd raakt van zijn cultuurpersoonlijkheid en van zichzelf.

De depressieve vrouw, die bemerkt dat haar kinderen bang voor haar geworden zijn.

Vijand en vriend buitenshuis

Op school en in het werk kan er hard en al dan niet ondergronds gevochten worden om de rangorde en de plaats in de groep.

Pesten is het sprekend voorbeeld van de omgang met de zondebok, die de anderen tegen zich heeft gekregen. Soms ligt dit aan hemzelf omdat hij 'stom of gemeen doet', soms ook heeft de groep iets tegen hem op grond van zijn uiterlijk of andere omstandigheden.

Ongenoegen in de buurt en in grotere verbanden

De buurt (verre en naaste buren, winkeltjes, de boze buurvrouw en de lolbroek) leidt eveneens tot onderlinge verhoudingen, die op experiëntieel niveau ken-, waarbaar en al dan niet leefbaar zijn.

Het dorp, de stad, het land (het dorps huis, het stadhuis, de regering en types als de echte Groninger en de volbloed Nederlander) kunnen mee- en onleefbaar gemaakt worden.

Materiële problemen

Als de middelen onvoldoende zijn om het hoofd boven water te houden, kunnen gezinnen van de hand in de tand gaan leven en dan degenerereert de menselijkheid snel. Dan mag men van kinderen geen grote verwachtingen hebben.

9.3.2 De macht van omgangswijzen

De gecultiveerde samenleving heeft in onderlinge verhoudingen haar beslag gekregen, die geleid hebben tot gezinsfuncties (vader en moeder), beroepskwalificaties (boekhouder, scholier, huisvrouw, timmerman), sociale rollen (lolbroek, pessimist, betweter) en omgangsvormen (handen wassen voor tafel gaan, met twee woorden spreken).

Deze zijn op elkaar afgesteld en van namen voorzien.

Ouders en andere belangrijke mensen geven daar gewild en ongewild inhoud aan.

De manier waarop Vader en Moeder conflicten hanteren, geven ze bewust/onbewust aan hun kinderen mee en ze getuigen ervan in hun verhalen.

Als Vader geweld gebruikt om de poes van de burens uit de tuin te jagen, leren zijn kinderen dat ook.

Niet voor één gat gevangen?

Gezinnen en hun leden moeten hun eigen noodstrategieën ontwikkelen, als ze zich bedreigd weten. Als noodsituaties zich herhalen, kunnen zich de noodstrategieën tevens herhalen.

Misschien zijn er dan anderen (therapeuten) nodig om de verwarring daarvan te herstellen en een gedifferentieerd arsenaal aan strategieën aan te leren.

Wat te doen als het geld op is, er een dief door het huis loopt, er een gezinslid maar niet thuis komt? Je kunt de kop in het zand steken, gaan gillen, de politie bellen, in de kast kruipen. Wat is de beste strategie en heb je de alternatieven tegen elkaar kunnen afwegen.

Ook als direct betrokkenen voor elkaars veiligheid instaan, kunnen ze een groep tegen zich krijgen.

De slechtste sporter van de wedstrijd.
Het jongetje in een meisjesclub.
De verstandelijk gehandicapte op school.

Hoe reageren ze in de nood?

Houden ze de anderen op een afstand door stoer te doen?
Kruipen ze in een hoekje?

Kopen ze sympathie door groepsgenoten lippendiensten te bewijzen?

Zelfs als ze zich geaccepteerd en vertrouwd weten, kunnen ze toch nog in stress raken.

'Angst voor pijn is flauw', zeggen sommige omstanders. 'Daar moet je tegen kunnen!' 'Maar als ik toch van mijn stokje val?'

'Als je snurkt houd je iedereen wakker. Probeer door je neus te ademen'

9.3.3 De vragen naar wie, wat, waar en hoe ((Lubbers 1998)

Wat heb jij, individuele mens in jouw omstandigheden van het leven gemaakt? Wie ben je eigenlijk? Jouw lotgevallen zijn feiten en zij zullen dat blijven. Maar hoe heb jij je opgesteld en hoe is je karakter erdoor gevormd?

Wie ben jij geworden door **wat** je is overkomen, **Waar** (in welke situaties) ben je verzeild geraakt en **hoe** ga je daarmee om? Heb je handige en bruikbare methodes ontwikkeld, of ben je in disfunctionele strategieën (distorsies 8.6) gevangen geraakt?

9.3.4 Engelbert: eerste therapeutische opdracht en checklist;het trauma

Vader, ernstig ziek, schreeuwde het soms uit van pijn. Moeder stuurde haar kinderen de tuin in om het maar niet te horen. Daar werden zij aangevallen door een zwerm bijen.

Engelbert, de zoon van acht, werd na vaders dood 's nachts gillend wakker, omdat hij meende dat er onder zijn huid mieren zaten te vreten.

Na vaders dood was de hel van 's nachts voor de zoon nog niet verdwenen. Daar was speltherapie voor nodig.

De gespreksleider/therapeut als leerling

In dit voorbeeld werd het lijden door de omstandigheden bepaald. De relaties tussen de betrokkenen waren goed. Toch was het de wijze van omgang met vaders ziekte en overlijden (kinderen de tuin in om maar niet te horen), waardoor de zoon nachtelijke angstaanvallen kreeg.

Het was niet moeilijk de feitelijke omstandigheden (vaders ziekte en dood en het accident met de bijen) te achterhalen.

Het verband daartussen en daardoor het inzicht in Engelberts lijden was alleen af te leiden uit de verhalen van Engelbert, zijn twee jaar oudere zusje en hun moeder zelf.

De eerste therapeutische opdracht betrof daarom te luisteren naar en te leren van de verhalen van de betrokkenen, waardoor duidelijk werd wat hen is overkomen.

Checklist eerste therapeutische opdracht: overleg

De bereikbare betrokkenen zijn aan het woord geweest over situatie en probleemgedrag.	Ja/Nee
De therapeut heeft duidelijk gemaakt wat er al dan niet van hem/haar te verwachten valt	Ja/Nee
Hun verhalen zijn overkoepelend samengevat	Ja/Nee
Er is samen gezocht naar oplossingen	Ja/Nee
De noodzaak van diagnostisch onderzoek is besproken	Ja/Nee
De noodzaak tot voortzetting van de hulpverlening is ter discussie gesteld.	Ja/Nee
Aanvullingen en/of alternatieven	

Testologisch diagnostisch onderzoek was niet op zijn plaats. Dat had de verwarring alleen maar vergroot.

Conclusie

Therapeuten moeten naar verhalen luisteren om mensen, die uit het lood - en in verwarring zijn geraakt, in gezamenlijk overleg op verhaal te brengen.

9.4 Toepassing tweede therapeutische opdracht: strategie (6.5)

Therapeuten moeten interim managers, conflictologen en roldeskundigen zijn om mensen van hun impasse te bevrijden en samen op verhaal te brengen.

Onbegrip en vervreemding kunnen ongedaan gemaakt worden, door de vraag naar de zin en de functie van gedragwijzen (de waartoevraag) te stellen en in handelingsstrategieën te vertalen.

Explicatie en conclusie

Iedere samen-leving kent zijn al dan niet bewust gehanteerde strategieën (doelstelling, organisatie en rolverdeling (Lubbers 1994). Als die niet tot succes leiden, raken de betrokkenen in impasse en liggen noodoplossingen voor de hand.

Een therapeut mag zich dan ook niet aan de verplichting onttrekken om de strategieën van verstoord gedrag te onderzoeken en zo nodig van alternatieven te voorzien.

Een stapelaar is geneigd de ene narigheid op de andere te leggen, waardoor er een berg van elende ontstaat. Een therapeut kan zo'n slechte gewoonte afleren.

Iemand met een slechte zin, die niet meer weet waarom, is de reden van zijn ontstemmingen vergeten en zoekt naar kapstukken om ze aan op te hangen.

Therapeut: 'verwijder de kapstukken en help om uit te vinden waar de schoen wringt.'

'Rekenen dat moet jij maar doen, daar snap ik toch niks van', zegt de schuldenmaker, die het ene gat met het andere vult. Als de waarheid boven de smoes verkozen wordt, zal het met het rekenen gemakkelijker gaan.

'Als je niet ophoudt ga ik gillen', dreigt de mislukte strateeg van conflictsituaties, die een keel opzet om zich aan moeilijkheden te onttrekken.

9.4.1 Overlevingsstrategieën

Handelingstrategieën worden overlevingsstrategieën, als ze onmisbaar zijn voor de bestaanszekerheid. Dan hechten ze zich als poliepen aan de betrokkene en leiden ze tot het herhalend gedrag van het verstoorde leven.

Zij kunnen op ieder terrein aanwezig zijn waar mensen zelf mee moeten leren omgaan. Groei en ontwikkelingsfasen, geboorte en dood, cultureel gegevenheden, macht- en gezagsverhoudingen, school- en beroepsactiviteiten, erotiek, communicatie enz.

Onderzoek daarvan maakt het mogelijk onvolledige en foute opvattingen te herkennen en corrigeren.

Dit zonder eigen methodes en theorieën aan die van de cliënt toe te voegen. De belangstelling richt zich daarbij op de ontwrichtingen (distorsies) die een leven 'monomaan' in een herhalend patroon fixeren.

Enmaal stelen maakt geen dief, een pintje te veel geen alcoholist, eenmaal een kop als vuur geen bloosfobie.

Het heet 'Struisvogelpolitiek' om bij moeilijkheden de kop in het zand te steken. Als deze methode tot tweede natuur geworden is, herhaalt zij zich voorspelbaar.

Hoe kunnen hulpverleners ter zijde staan; hoe weten ze wat in een ander omgaat en in welke positie hij/zij zich bevindt?

Meelevend begrijpen (empathie) is mogelijk, maar niet vanzelfsprekend. Het ligt daarom voor de hand het onderzoek naar strategieën van gestoord of afwijkend gedrag aan de psychodiagnostiek toe te voegen (8.6).

Distorsies (8.6)

Rollen hebben zich ontwikkeld tot rolpatronen met karakteristieke handelingsstrategieën als ze ingeleefd en tot tweede natuur geworden zijn.

Moeders kindjes

Arme kinderen die overaanhankelijkheid, klikken, of kleinzerigheid als overlevingsstrategie hanteren.

Ze hebben de strijd om een eigen plaats in de groep al verloren voordat ze eraan begonnen zijn.

De downpositie waarin ze verkeren, maakt dat het ook met het leren niet optimaal gaat.

Groot doen

Groot doen door op te scheppen, te pesten, vieze praatjes te verkopen en/of drugs en alcohol te gebruiken, kan tot populariteit leiden. Alleen.....daar moet je voor betalen door je het ongenoegen van het gezag op de nek te halen.

Als je om indruk te maken ook nog de strijd met de docent aangaat, krijg je de dwarsliggers op je hand.

Maar je moet dit duur bekopen als je van school gestuurd wordt.

Vluchten

Sommigen (en niet alleen kinderen) raken overstuur en ze trekken zich terug uit het strijdgevoel, zo zij daar al ingegaan zijn.

Ze zijn moeilijk nog de deur uit te krijgen. Ze stellen zich aan, of ze doen op school of op het werk alleen voor spek en bonen mee.

Ook thuis verschansen zij zich achter hun afweer.

Ze klagen over hoofd- en buikpijn, maar de dokter kan niets vinden. 'Psychisch' zegt men dan!

Soms berusten distorsies op onjuiste informatie.

Een achttienjarig meisje met haar vader in een rolstoel meende dat hij aan het eind van zijn leven was gekomen.

Zo had ze het begrepen.

Ze wilde alles voor hem doen en ze deed in haar ogen alles verkeerd. Wanhopig besloot ze daarom haar leven te beëindigen.

Toen ze vernam dat haar vader met zijn kwaal oud kon worden, had ze maar èèn antwoord. 'Dan heb ik het weer verkeerd gedaan!'

Soms valt er niet aan te ontkomen door gezinsverhoudingen.

Een man van twee en dertig met een gehandicapte broer had als jong kind al aanvaard, dat de zorg naar zijn broer moest gaan en dat hij niets voor zichzelf mocht vragen.

Zo leerde hij braaf en inschikkelijk te zijn, maar kreeg hij geen eigen benen om op te staan.

Herhaald uitvoerig overleg was nodig om hem zicht te geven op wat hem was overkomen en hem met een compensatieprogramma op weg naar zelfstandigheid te brengen.

Ook kunnen zij zich in acute noodsituaties voordoën.

Moeder, als ik dood ga, mag ik dan in mijn kist een telefoon mee, dat ik je zo af en toe kan bellen?

Het antwoord van de moeder was: 'Kind je vergist je! Als je dood bent, ben jij niet in een graf!'

9.4.2 Stadia van nood

Nieuwe situaties vragen om nieuwe benaderings- en oplossingswijzen, waarop in het spel en in de werkelijkheid gepreludeerd kan worden om distorsies te voorkomen.

Het eerste stadium; 'trial and error' responsies

'Als je met de trein wilt reizen moet je met een reisgids om kunnen gaan! Zo niet dan moet je maar zien hoe je het redt.'

En wat voor treinreizen geldt, geldt voor alle activiteiten met een informatiemoment.

Leren is leuk, maar wat te doen als je de uitleg niet begrijpt? Krijg je er dan niet genoeg van en wie helpt je door die weerstand heen?

Als het ijs glad is en je bent hard terecht gekomen, heb je misschien geen zin meer om te leren schaatsen. Dan is er een ervaren leraar nodig om je opnieuw te enthousiasmeren.

Als je je bemoeit met een ruzie, kun je zelf rake klappen krijgen. Ook op dit terrein valt er wat te leren.

Het is mogelijk doktertje te spelen of een boekje over ziek zijn te lezen. Dan weten kinderen en volwassenen al vast wat hen in het medisch circuit te wachten staat.

Het is eveneens mogelijk voorlichting te geven over het bezoek aan de dokter, waardoor verwerkingsproblemen voorkomen kunnen worden. Onvoorbereid kunnen de onderzoektafel en de glimmende medische instrumenten mensen (jong en oud) aan het schrikken maken.

Als je initiatieven blijven mislukken, krijg je zonder hulp van buitenaf misschien een hekel aan iets nieuws.

'Ik kan het toch niet'

Zowel in de trein, op het ijs, bij een ruzie als bij het leren, is ondersteuning nodig om mislukkingen en distorsies te voorkomen. Bij ontbreken daarvan kan er angst voor treinreizen, glad ijs, conflicten en leren ontstaan, die tot vlucht- en afweerreacties leidt en voortgaande ontwikkeling belemmert.

Het tweede stadium; ingeslepen patronen (image schemata, Johnson 1987:XIX)

Als distorsies ongecorrigeerd blijven, kunnen ze zich vast zetten en als geconditioneerde reflexen het leven gaan bepalen. De stimuli en responsies daarvan berusten op ingeslepen patronen, die zonder meer (gedachteloos) worden toegepast.

In geval van nood driftig worden, verbleken of verblozen, flauw vallen.

Zulke anomalieën moeten opnieuw als tekst in hun context worden geplaatst om doorleefd en verwerkt te kunnen worden en hun stereotiepe te verliezen. Dromen en spelen zijn daar de gemakkelijkste toegangsmogelijkheden toe.

Het derde stadium: etikettering

Distorsies worden star en disfunctioneel, wanneer ze door hun a priori karakteristiek (Bal 1992:177) vanzelfsprekend als eigenschappen aanvaard en benoemd zijn.

Dan fungeren zij als artefacten, waar weinig nog aan te veranderen is en zendt de omgeving haar misprijzende of berustende signalen uit.

Geëtiketteerde distorsies die mensen als eigenschappen aankleven, zetten hun dragers buiten spel.

'Ik ben nu eenmaal een driftkop, dat moet ik maar accepte-ren.'
 Hij is nu eenmaal een driftkop, dat moeten we maar accepteren.'

'Ik kan niet tegen bloed zien, dat heb ik van mijn moeder.'
 'Hij kan niet tegen bloed zien, dat heeft hij van zijn moeder.'

'Misschien heeft mijn angst wat te maken met de manier waarop wij vroeger Blindemannetje speelden,' vraagt de man zich af, die met voor zijn gevoel onredelijke angsten te kampen heeft.

Ze zijn gemakkelijk herkenbaar in het dagelijks taaljargon (lui, vergeetachtig, altijd vrolijk, onhandig).

In sprookjes en andere verhalen vinden ze eveneens hun diskwalificerende karakteristiek. Je zult maar een ijdeltuit, een jaloerse heks, een brave hendrik zijn, of het duplo van je vader heten!

Zij doet alles om even mooi als Sneeuwwitje te zijn, maar dat valt niet goed in haar omgeving. In het sprookje 'De Rode Schoentjes' wordt zo'n meisje op afschuwelijke wijze gestraft. Haar voetjes worden afgehakt.

'Zo vergaat het een ijdeltuit', luidt het verhaaltje ter (af)lering en vermaak van aspirant prinsesjes.

Zorg maar dat jij niet zo wordt!'

Hij/zij kan alleen naar anderen kijken, die het beter hebben. In het verhaal van Sneeuwwitje, maar ook in andere sprookjes, wordt afgerekend met jaloerse stiefmoeders en stiefzusters.

'Lekker, net goed!'

Hij kijkt je naar de ogen en probeert in het geveel te komen door het je naar de zin te maken. Veel waardering krijgt zo'n Jan Salie niet en misschien dat hij dan probeert nog braver te worden als hij al doet, om de sympathie te winnen, met het averechtse gevolg nog meer te worden verguisd!

De traditie is eveneens rijk aan opgelegde strategieën, die door strijd en vredesdictaat zijn ontstaan.

'Jij moet uitkijken, anders word je net zo'n egoïst als je oude heer!'

'Zo gedraag je je niet als zoon van ons geslacht.'

'Dit is geen vrouwenberoep. Je lijkt wel een jongen'

'Ik maak het je niet lastig als je doet wat ik je zeg. Zo niet dan zal je wel zien wat er van komt', zegt de sergeant-instructeur tegen de rekrut.

Het postmodernisme (7.4) heeft de grote zingevingsverhalen van het verleden ontkracht en aan hun tradities de vanzelfsprekendheid ontnomen. Dit heeft ertoe geleid dat er niet langer geleefd kan worden vanuit een vanzelfsprekende (religieuze) overtuigingen waarin alle vragen hun antwoord vinden.

Dat neemt niet weg dat de kleine verhalen van thans met hun partiële zingevingsrepertoire eveneens tot karakterisering leiden, die als distorsies kunnen fungeren.

'Burned out' en 'niet inzetbaar' zijn dooddoeners van een 'moderne' tijd.

'Niet jij, maar de geest van de tijd is schuldig aan jouw problemen', maakt dat je niet zelf poogt te veranderen.

Het is mogelijk zulke opvattingen te onderzoeken en te wijzigen (pades-formule 6.8), maar als ze eenmaal als etikettering zijn aanvaard, zitten ze vast.

Je kunt de noodzaak van zenuwtrekken, driftaanvallen en apathie wel ter discussie stellen.

Maar als zij kardinaal zijn in een overlevingsstrategie heeft dat geen zin.

9.4.3 Engelbert: tweede therapeutische opdracht en checklist

In Engelberts gezin leefden de betrokkenen in harmonie, zonder verregaande conflicten. De rolverdeling was perfect. Het management liet in de periode van vaders ziekte te wensen over.

Checklist tweede therapeutische opdracht 'strategie'

De betrokkenen zijn gerehabiliteerd, doordat hun inbreng serieus is genomen als opdracht voor de anderen om van te leren.	Ja/nee
Overeenkomsten en verschillen in opvatting zijn geformuleerd.	Ja/nee
Conflicten en reactiewijzen zijn verhelderd.	Ja/nee
Het probleemgedrag is gezien als individuele omgangswijze met onopgeloste problemen.	Ja/nee
De betrokkenen zijn gevraagd om hun eigen oplossingsstrategie.	Ja/Nee
Er is overleg gevoerd over ieders oplossingsstrategie en de bijdrage daarvan in de gemeenschappelijke aanpak.	Ja/nee
Er is een gemeenschappelijke oplossingsstrategie ontstaan, waarin ieders bijdrage is verwerkt.	Ja/nee
Er is uitvoering gegeven aan de oplossingsstrategie	Ja/Nee
De oplossingsstrategie is op gezette tijden heroverwogen en bijgesteld.	Ja/nee
De oplossingsstrategie leidde tot de doelrealisatie.	Ja/nee
De noodzaak tot voortzetting van de hulpverlening is ter discussie gesteld.	Ja/nee
Aanvullingen en/of alternatieven	

De toegepaste strategie leidde niet tot genezing van de angst. Daar was speltherapie voor nodig.

9.4.2 Conclusie

Onbegrip en vervreemding moeten ongedaan gemaakt worden door de vraag naar de functie, betekenis en zin ervan te stellen. Daarom zijn therapeuten tijdens de tweede therapeutische opdracht interim managers, conflictologen en roldeskundigen.

9.5 Toepassing derde therapeutische opdracht: verbeelding (8.3)

Het is gemakkelijker veranderingen (nieuwe experiëntiële kennis en inzicht) in een spel aan te reiken dan in de ernstige werkelijkheid, die minder op demonstratie dan op prestatie is gericht. Spelherapeuten moeten bekwame regisseurs zijn om de gaten in het wegdek van de story world te kunnen dichten

Explicatie en conclusie

Dromen en spelen bieden mogelijkheden om de door angst en afweer verstoorde en gereduceerde werkelijkheid te verbeelden en te verwerken. Een therapeut kan het drama, dat zich dan manifesteert helpen voltooien, corrigeren en aanvaardbaar maken.

9.5.1 Verdringing en ontkenning

Onderdrukken is vernietigen zonder zingeving, opheffen is een vernietiging door zingeving.
(Verhoeven 1988:75)

Soms worden vorm én inhoud van het leven aangetast door angsten waar geen woorden voor te vinden zijn. Zulke ervaringen leiden tot letsels in de basiszekerheid (de bezielde eenheid van mens en wereld) en worden terecht 'trauma's' (3.5) genoemd.

Trauma's blijven onbewust, omdat ze niet passen in de vocabulaire. Je kunt ze niet vergeten, omdat ze de bestaanszekerheid (en daardoor alles en iedereen) aantasten.

'Mij overkomt geen crash als ik ga vliegen. Anderen, niet ik komen in zo'n afschuwelijke marteling terecht!'

Als het dan toch gebeurt, ben je nergens meer.

Soms gaan moeders dood. Dat weet je uit de krant of hoor je van vrienden en vriendinnen. Maar dat betreft hen, de anderen, niet mij!

Als dan toch je eigen moeder overlijdt, stort je wereld in.

'Overal vuile condooms, ongelukken en begrafenissen.

Je wordt er niet goed van. Je kunt, je wilt er niet op letten, maar het staat op je netvlies gegrift.'

Door onderdrukken komt het uitwisselingsproces tussen mens en wereld tot stilstand. Dan ontstaan er lege plekken in de verhalenwereld, waar angstbeelden (fantomen) voor in de plaats treden. Zulke ervaringen zijn een spaak in het wiel van het vanzelfsprekende leven. Je kunt nog wel proberen daar beweging in te krijgen, maar zo'n wiel zit hopeloos vast.

Verwerken gaat dan niet, want traumatische ervaringen liggen achter de horizon van de verhalenwereld. Verbeelden gaat wel. Dit gebeurt nolens volens in herhaalde angstaanvallen, dromen en selectieve waarnemingen.

Altijd persoongebonden

Trauma's die tot vernietiging van zingeving leiden, kunnen bij een brand, een overstroming, een vliegtuigkaping of een verkeersongeluk velen gelijktijdig treffen. Het ligt voor de hand dat slachtoffers daarvan dezelfde hulpverlening wordt geboden.

Echter, het accident moge gelijk zijn, de verwerking ervan is verschillend, omdat het mensen in hun eigen situatie met hun eigen werkelijkheidsconcept en zingevingsrepertoire overkomt. De correctie van traumatische verwerking vraagt dan ook om persoonlijke benadering.

Je eigen schuld

'Ik ben niet met mijn kleine buurmeisje gaan zwemmen. Het is niet waar dat ze verdrongen is!', beweert Eduard, voor wie de dood van het meisje traumatisch was.

Je kunt hem wel aan het verstand brengen, dat het meisje is verdrongen toen hij met haar speelde, maar daardoor wordt zijn experiëntiële werkelijkheid: 'Ik heb het gedaan' niet geraakt.

Als hij speelt en droomt over wat zijn buurmeisje is overkomen, geeft onopzettelijk toegang tot wat hem bezet houdt.

Verkeerd ingeschat

Vader geraakte tijdens het schaatsen in een wak en hij verdronk. Zijn dochtertje Liesbeth kwam in therapie omdat het rouwen geen einde vond.

In de behandeling bleek dat aan de dood van Vader een ander accident voorafging.

Het meisje was zelf een jaar eerder onder het ijs gekomen.

Pas toen Liesbeth beide ervaringen met haar verwanten gedeeld had, kon ze ermee leren leven.

9.5.2 Engelbert: derde therapeutische opdracht en checklist

Na de eerste oriëntatie in speelkamer ging de aandacht van acteur Engelbert naar thema's betreffende ziekte en dood. De regisseur/therapeut assisteerde zijn cliëntje daarbij. Zo doorleefden zij samen Engelberts ellende en verdriet.

Engelberts moeder besloot toen haar eigen ervaringen met de ziekte en het overlijden van haar man met de kinderen te delen. Daardoor kwamen vaders ziekte en overlijden in een nieuw licht te staan. Het avontuur met de bijen werd gemakkelijker te verwerken toen Engelbert in de kunst van het imkeren was geïntroduceerd.

Pas nadat Engelbert vernomen had dat Vader in een loden kist was begraven, waar geen ongedierte kon binnendringen en dat hij de tekeningen van zijn kinderen had meegekregen, kon hij weer rustig slapen.

Checklist derde therapeutische opdracht

De therapeut heeft zijn cliënt geïnspireerd om zijn verhalenwereld uit te spelen en te corrigeren.	ja/nee
De therapeut heeft zijn bevindingen in de cirkel van de betrokkenen gebracht.	ja/nee
De noodzaak tot voortzetting van de hulpverlening is ter discussie gesteld	Ja/nee
Aanvullingen en/of alternatieven	

9.5.3 Conclusie

Therapeuten gaan mee met verbeeldingen in spelen en dromen, omdat zij de omgangswijzen met de experiëntiële werkelijkheid van hun cliënten demonstreren en deze voor correctie toegankelijk maken.

9.6 Toepassing vierde therapeutische opdracht: herstel (8.11)

Verandering van perceptie-en omgangswijzen door nieuw verkregen inzichten leidt tot andere storingsketens en dus tot gedragsverandering.

Cureren van stoornissen vraagt daarom om verandering van visie door tekstanalyse en correctie.

Explicatie en conclusie

Characters may 'tell' the story to us in a broad sense, but only through 'living in' their world and speaking to other characters. Indeed, one might almost say that these conditions, or restrictions, define what we mean by the concept 'character'. (Branigan 1992:100)

Verbeelding en tekstanalyse met de padesformule (6,3) geven inzicht in traumatische distorsies die mensen gevangen houden.

De vraag naar de aard van de correctie vindt een antwoord in de zoektocht naar de zwakke plek in de verhalenwereld en in het werkelijkheidsconcept (9.3.3) van het verstoorde leven.

9.6.1 Engelbert: vierde therapeutische opdracht en checklist

Tijdens de therapieperiode konden de betrokkenen deelnemen aan de angst en het verdriet van Engelbert, waardoor de jongen en zijn verwanten met hem, tot zichzelf konden komen.

Checklist vierde therapeutische opdracht 'herstel'

De therapeut heeft door beeldcommunicatie en verhaal analyse zicht gekregen op disfunctionele storingsketens.	Ja/nee
De therapeut heeft de verhalen met hun disfunctionele ketens helpen voltooien.	Ja/nee
De therapeut heeft in het cirkeloverleg met instemming van de betrokkenen correcties aangebracht.	Ja/nee
De correcties zijn functioneel in het dagelijks leven.	Ja/nee
De noodzaak tot voortzetting van de hulpverlening is ter discussie gesteld.	Ja/nee
Aanvullingen en/of alternatieven	

9.6.2 Conclusie

Een correctie moet functioneel zijn in de verhalenwereld van de cliënt. Voor Engelbert was het daarom goed om te vernemen dat Vader in een loden kist was begraven waar geen ongedierte in kan komen. Het is maar de vraag of Engelbert net zo tevreden geweest zou zijn met het verhaal over de hemel. Daarmee waren immers die mieren onder zijn eigen huid niet verdwenen!

9.7 Toepassing vijfde therapeutische opdracht: Nazorg (8.12)

Geestelijke stoornissen verlammen de voortgang en zij leiden tot achterstanden. De hulpverlening wordt daarom met compensatieprogramma's voortgezet.

Explicatie en conclusie

Na een periode van stilstand die niet wordt gecompenseerd, kan de opgelopen achterstand verlamvend werken. Daarom is het nodig compensatieprogramma's aan te bieden.

Oorlogsveteranen moeten geholpen worden zich een plaats te verwerven in het arbeidsproces.

Getraumatiseerde kinderen moeten het contact met leeftijdsgenoten hervinden.

9.7.1 Engelbert: vijfde therapeutische opdracht en checklist

Engelbert is na zijn drie maanden durende behandeling naar zijn woonplaats teruggekeerd, waar hij verlost bleek te zijn van zijn kwaal.

Omdat hij in relatief korte tijd van zijn stoornis werd bevrijd, was het niet nodig compensatieprogramma's voor verkregen achterstanden te ontwikkelen.

Checklist vijfde therapeutische opdracht 'nazorg'

De therapeut heeft uitgelegd welke veranderingen hebben plaats gevonden.	Ja/nee
De therapeut heeft gewezen op de risico's voor de ontwikkeling als gevolg van de achterstand	Ja/nee
De therapeut heeft aanbevelingen gedaan voor compensatieprogramma's.	Ja/nee
Er is in onderling overleg een compensatieprogramma ontstaan.	Ja/nee
Het compensatieprogramma heeft tot inlopen van de achterstand geleid.	Ja/nee
Aanvullingen en/of alternatieven	

9.7.2 Conclusie

Ontwikkelingsachterstanden vragen ook nog speciale aandacht als het euvel is hersteld.

9.8 Toepassing zesde therapeutische opdracht: empirisch onderzoek

Experiëntiële therapie vanuit de hermeneutische invalshoek is toegankelijk voor empirisch onderzoek, omdat voor de uitvoering van iedere therapeutische deelopdracht predicties mogelijk zijn.

Explicatie en conclusie

De therapeutische opdrachten hebben ieder hun eigen doelstelling, waarvan de realisering op eenvoudige wijze met een vijfpuntschaal getoetst kan worden.

Predictie van de therapeutische opdracht:	1 2 3 4 5
De betrokkenen hebben begrip voor elkaar. Het verstoorde leven heeft zijn statische karakteriseringen verloren.	-----
De betrokkenen gaan inventief met elkaar om.	-----
Stereotiepe gedragspatronen verdwijnen.	-----

Er is inzicht in de aard en de correctie van de stoornis.	-----
De achterstand is door compensatieprogramma's ingelopen.	-----
Als gevolg van correctie en compensatie is de stoornis opgeheven.	-----

9.8.1 Engelbert: zesde therapeutische opdracht en checklist

Gezien de therapeutische opdrachten hebben de betrokkenen het hermeneutisch cirkelproces met succes doorlopen en mag men 'genezing van de kwaal' verwachten.

9.8.2 Conclusie

Een toetsing heeft met name zin als de therapeutische doelstellingen niet of slechts gedeeltelijk bereikt zijn. Waar, in welke stadium van de hermeneutische cirkelgang, vonden er zulke fricties plaats dat het proces stagneerde?

IV. Ervaringen van cliënten

De hermeneutische aanpak leidt tot een proces waarin de betrokkenen in een kring om verstoord leven heen staan. Het is intrigerend van hen als centrale figuren te vernemen wat hen daarbij is overkomen.

Hier volgen enkele van hun verslagen.

V. LITERATUUR

- Angus, L. (1994), *Narrative processes in psychotherapy*. Canadian Psychology: Apr. Vol. 35(2) 190-203.
- Arnoux. D. and Quinat. A. (1993), *D'une scene a l'autre*. Revue Francaise de Psychanalyse, Jan-Mar Vol 57(1) 89-101.
- Bachelard. G. (1986), *Lautréamont*, Dallas Institute Publications, Dallas.
- Bal. M. (1986), *De Theorie van vertellen en verhalen*, Dick Coutinho, Muiderberg.
- Bal. M. e.a. (1992), *Inleiding in de literatuurwetenschap*, Dick Coutinho, Muiderberg.
- Beckett. Zr W. (1996), *Geschiedenis van de schilderkunst*, Librero, Hedel.
- Biemel. W. (1968), *Philosophische Analysen zur Kunst der Gegenwart*, Den Haag, Martinus Nijhoff.
- Boehm. G. (1978), *Zu einer Hermeneutik des Bildes*, Seminar *Die Hermeneutik und die Wissenschaften*. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft.
- Bowman. D.O. and Halfacre. D.L. (1994), *Poetry therapy with the sexually abused adolescent: A case study*, Arts-in-Psychotherapy; 1994 Vol 21(1) 11-16.
- Branigan. E. (1992), *Narrative comprehension and film*, Routledge London, New York.
- Buytendijk. F.J.J. (1932) *Het spel van mensch en dier*, Amsterdam
- Buytendijk. F.J.J. (1933) *Wesen und Sinn des Spiels*, Berlin
- Buytendijk. F.J.J. (1958) *Das Menschliche: Wege zu seinem Verständnis*, Zürich
- Buytendijk. F.J.J. (1962) *De psychologie van de roman*. Aulaboeken, Utrecht, Antwerpen.
- Campbell. J. (1949), *The Hero with a Thousand Faces*, Princeton University Press, Princeton.
- Campbell. J. (1991), *The masks of God, Primitive Mythology*, Arkana.
- Campbell. J. (1991), *The masks of God, Oriental Mythology*, Arkana.
- Campbell. J. (1991), *The masks of God, Occidental mythology*, Arkana.
- Campbell. J. (1991) *The masks of God, Creative Mythology*, Arkana.
- Culler. J. (1981), *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*, Ithaca: Cornell University Press.
- Dufrenne. M. (1953), *La personnalité de base*. Paris.
- Ehrenhaus. P. (1993), *Cultural narratives and the therapeutic motif: The political containment of Vietnam veterans*. (Opgenomen in Mumby, 1993).
- Elliot. A. (1977), *Myths*, McGraw-Hill Book Co. Maidenhead, England.
- Estés C.P. (1992), *Women who run with the wolves. Myths and stories of the wild woman archetype*, Ballantine Books, New York.
- Fisher. W. Red. (1984), *Narration as a human communication paradigm: The case of public moral argument*, Communication monographs, 51, 1-22.
- Fisher. W. Red. (1985). *The narrative paradigm: an elaboration*, Communication monographs, 52, 346-367.
- Foucault. M. (1966), *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*, New York: Random House Incorporation.
- Foulkes. D. (1985), *Dreaming: A Cognitive-Psychological Analysis*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Franz. M. L. von (1970), *The interpretation of fairytales*, Spring Publications, Dallas V.S.
- Freeman. A. and Boyll. S. (1992), *The use of dreams and the dream metafoor in cognitive-behavior therapy*, Psychotherapy in Practice, 1992 Vol 10(1-2) 173-192.

- Freud. S. (1961), *Gesammelte Werke*, 11/111, Frankfurt am Main.
- Fuchsberg. R. (1993), *Transference and countertransference in the spiritual and religious realm*, Pratt-Institute-Creative-Arts-Therapy-Review; Vol 14 56-61.
- Gadamer. H. (1986), *Wahrheit und Methode*. Tübingen.
- Gibson. G. L. (1994), *Make art therapy a reality for the homebound*, Journal-of-Long-Term-Home-Health-Care-The-PRIDE-Institute-Journal, Vol 13(3) 43-47.
- Goncalves. O. F. (1994), *Cognitive narrative psychotherapy: The hermeneutic construction of alternative meanings*, Journal-of-Cognitive-Psychotherapy; Sum Vol 8(2) 105-125.
- Greene. G. (1993), *A world of my own; a dream diary*, Penguin books.
- Hale. S.E. (1990), *Sitting on memory's lap*, Arts in Psychotherapy, Fal Vol 17(3) 269-274.
- Hayakawa. S.I.(1968), *Symbol, Status and Personality*, New York.
- Heide. A. van der (1982), *Amsterdamse cahiers voor exegeese en Bijbelse Theologie nr 3*, Kok, Kampen.
- Hirsch E. D. (1972), *The aims of interpretation*, Chicago/London.
- Hobson. A. J. (1988), *The Dreaming Brain*, Basic Books, Inc., New York.
- Huizinga. L. (1932), *Schicksalskunde im Sinne des Kulturwerdens*, Haarlem Leipzig.
- Huizinga. L. (1938), *Homo ludens*, Haarlem Leipzig.
- Huizinga. L. (1943), *Kulturgeschiede Afrikas*, Phaidon Verlag.
- Humboldt. W. von (1836), *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren einfluss auf die geistliche Entwicklung des Menschengeschlechts*, Berlin.
- Hymer. S. (1991), *The diary as therapy: The diary as adjunct to therapy*, Psychotherapy in Practice, 1991 Vol. 9(4) 13-30.
- Irving. J. (1993), *Trying to save Piggy Sneed*, Bloomsbury Publishing Ltd.
- Jameson. F. (1975-1976), *The ideology of the text*, Salmagundi, 31-31, 204-246
- Johnson. M. (1987), *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kadish. A.(1993), *How to not make interpretations, when interpretations are being begged for: A study of interpretative techniques with borderline personalities*, Pratt-Institute-Creative-Arts-Therapy-Review; Vol 14 44-49.
- Kaser. V. A. (1993), *Musical expressions of subconscious feelings: A clinical perspective*, Music-Therapy-Perspectives; Vol 11(1) 16-23.
- Kast. V. (1986), *Märchen als Therapie*, Walter-Verlag AG, Olten.
- Kramer. M, *Dream translation: A nonassociative method for understanding the dream*, Dreaming Journal of the Association for the Study of Dreams, Jun. Vol 1(2) 147-159.
- Kuhn. T. S. (1970), *The structure of Scientific Revolutions*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Landy. R. J. (1992), *The case of Hansel and Gretel*, New York U, Drama Therapy Program, US. JN: Arts-in-Psychotherapy; Vol 19(4) 231-241.
- Lévinas. E. (1976), *Difficile liberté*, Albin Michel Paris.
- Linden. R. ter (1996), *Het verhaal gaat... 1. De Thora*. Balans
- Lubbers. R. (1985), *Opvoeden tussen gisteren en morgen*. Dekker en van de Vegt, Nijmegen
- Lubbers. R. (1988), *Psychotherapie door beeld-en begripsvorming*. Dekker en van de Vegt, Nijmegen

- Lubbers. R. (1990), *Hermeneutische psychodiagnostiek; methodologische plaatsbepaling*. Opgenomen in *Pedagogiek in beweging*, red. Van der Geld en Van Veen.
- Lubbers. R. (1994), *Kleine Pedagogiek*. Van Gorcum/Dekker en van de Vegt, Assen
- Luborsky. L., Barber. J. P. and Diguier. L. (1992), *The meanings of narratives told during psychotherapy: The fruits of a new observational unit*. Jn. *Psychotherapy-Research*; Win Vol. 2(4) 277-290.
- Liotard. J.F. (1984), *The postmodern condition*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Maclaine. S. (1991), *Dance while you can*. New York, Bantam Books.
- Merleau Ponty. M. (1942), *Phenomenologie de la Perception*. Paris.
- Mickunas. A. (1973), *Civilizations as structures of consciousness*. *Main Currents*, 29, 179-185.
- Mildenberg. M. (1994), *Brandaan, de man die niet in sprookjes geloofde*, HvU/Seminarium voor orthopedagogiek
- Mondrian. P. (1920), *Le neo-plasticisme. L'effort moderne*, L. Rosenberg, Paris.
- Mumby. Dennis K. (1993), *Narrative and social control: Critical Perspectives*, Sage Annual Reviews of Communication Research. Vol. 21.
- Nakagawa. G. (1993), *Narrative, culture, social control, and marginalization: stories of japanese-American internment as exemplars*, (opgenomen in Mumby 1993)
- Niemeyer. R. R. (1994), *The role of cliënt-generated narratives in psychotherapy. Special Section: Narrative theory and therapy*, *Journal-of-Constructivist-Psychology* Oct-Dec Vol 7(4) 229-242.
- Palmen, C. (1998), *In Memoriam*, Prometheus Amsterdam.
- Petitti. G. (1992), *The operational components of drama therapy*, *Journal of Group-Psychotherapy, -Psychodrama and -Sociometry*, Vol 45(1) 40-44.
- Poppe. E. (1979), *Analyse sémiotique de l'espace spectaculaire*, Diss. Ehess Paris.
- Porter. J. and Waisberg. J. (1992), *Overcoming destructive societal values in the treatment of anorexia nervosa: An intensive day treatment model*, *Journal-of-Contemporary-Psychotherapy*; Sum Vol 22(2) 77-88.
- Praag. H.M.van (1993), *Over het belang van de psychodynamische psychiatrie en de dreiging van psychiatrische automutilatie*, Opgenomen in 100 jaar psychoanalyse; eindpunt of mijlpaal? Stichting psychoanalyse en psychiatrie Amsterdam.
- Quadens. O. (1991), *De architectuur van de droom*, Uitgeverij Pelckmans Kapellen.
- Ricoeur. P. (1989), *Hermeneutics and the Human Sciences*, Cambridge.
- Robbins. A. (1992), *The play of psychotherapeutic artistry and psychoaesthetics. Special Issue: Aesthetics and the creative arts therapy*, *Arts-in-Psychotherapy*; (1992) Vol. 19(3) 177-186.
- Rogers. C. (1961), *Counseling and psychotherapy*, Boston.
- Rosenblatt. A. D. and Thickstun. J. T. (1984), *The psychoanalytic process: a systems and information processing model*, *Psychoanal. Inquiri*, 4:59-86.
- Rumelhart. D. (1977), *Introduction to Human Information Processing*, J. Wiley and Sons, New York.
- Ruppe van der Voort. F. M. J. (1991), *Intersubjectiviteit*, Delft.
- Sarbin. T. R. (1986), *The storied nature of human conduct*, Praeger, New York.
- Schaub. B. G and R. *The use of mental imagery techniques in psychodynamic psychotherapy*, *Journal of Mental Health Counseling*, Oct. Vol. 12(4) 405-415.
- Schwartz. H. (1983), *Elijah's Violin*, Harper and Row Publ. U.S.A.
- Serling. I. (1990), *The relevance of Bachelard's dynamic imagination for movement art psychotherapy*. *Arts-in-Psychotherapy*, Vol 19(3) 187-1.

- Slavik. S. (1994), *A practical use of dreams*, Individual Psychology Journal of Adlerian Theory, Research and Practice, Sep. Vol. 50(3) 279-287.
- States. B. O. (1993), *Dreaming and Storytelling*, Cornell University Press, Ithaca and London.
- Stein. M. W. (1993) *Bild, Traum und Phantasie*, Praxis der Psychotherapie und Psychosomatik, Jan Vol 381 1-9.
- Steiner, G. (1989), *Real presences*, Sturgess, Philip J. M. (1992), *Narrativity, Theory and Practice*, Clarendon Press Oxford.
- Sullivan, H. Stack (1953), *The interpersonal theory of psychiatry*, New York.
- Ter Steeg. (1998) *Een rijkere vorm van realiteit*, Wetenschap en wereldbeschouwing van F.J.J. Buytendijk. KPS.
- Uyldert. M. (1991), *Verborgen wijsheid van het sprookje*, De Driehoek, Amsterdam.
- Verhoeven. C. (1988), *Het medium van de waarheid*, Ambo Baarn.
- Vermeer. E. A. A. (1955), *Spel en spelpaedagogische problemen*, Utrecht.
- Wallerstein. R. S. (1986), *Psychoanalysis as a science: A response to the new challenges*, Psychoanalytic Quarterly, LV.
- Waldman. M. (1992), *The therapeutic alliance, kundalini, and spiritual/religious issues in counseling: The case of Julia*, Journal-of-Transpersonal-Psychology; Vol. 24(2) 115-149.
- Walton. K. L. (1990), *Mimesis as Make-Believe*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London.
- Widgren. J. (1994), *Narrative completion in the treatment of trauma*, Psychotherapie; Vol. 31(3) 415-423.
- White. H. (1987), *The context in the text: Method and ideology in intellectual history*. In 'The content of the form'. Narrative discourse and historical representation (185-213), Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Wright. G. H. (1971), *Explanation and understanding*, New York.
- Wüthrich. K. und Gauda. G. (1990), *Botschaften der Kinderseele*, München Kösel-Verlag.
- Zerbe. D. H. (1990), *The therapist at play and the patient who begins to play*, Clinical Social Work Journal, Vol. 18(1) 9-221.